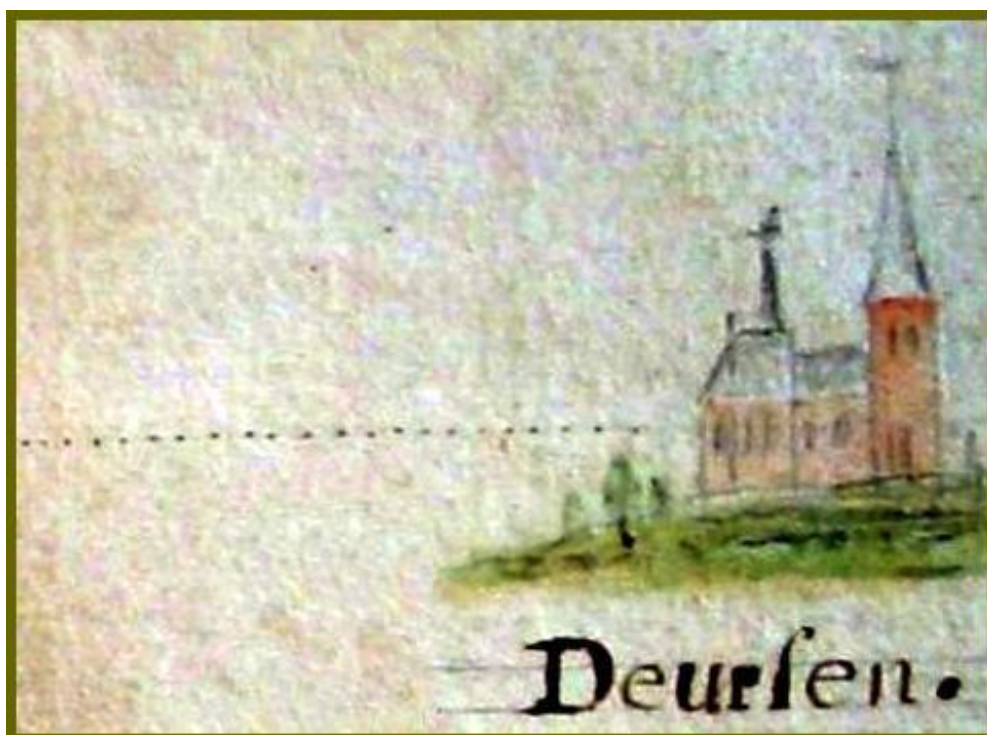

deurnese historische reeks
grote serie 12

ton spamer

de ziel van een dorp

het dagelijks leven in en rond
de willibrorduskerk in deurne
1069 - 1800

tweede herziene uitgave

deurne 2018

duurninum - fonds voor cultuurhistorische publicaties
architectuur - historie - landschap - populatie - religie - toponymie

Afbeelding titelpagina: De oudst bekende reële afbeelding van de Willibrorduskerk, afkomstig uit een kaart over grensscheidingen in de Peel uit 1664.¹

Eerder verschenen in de Deurnese Historische Reeks:

1. A.P.G. Spamer, Deurne en de Peel in Brons- en IJzertijd, ca. 2000 v.C.- ca. 450 n.C. Het Maas-Aa-gebied van Grave tot Roggel op grond van plaats- en waternamen. 32 pag. Deurne, 1998. (Uitverkocht)
2. A.P.G. Spamer, Toponiemen rond de Peel in de Brons- en IJzertijd, ca. 2000 v.C.- ca. 450 n.C. Bijna 700 plaatsen waternamen uit Noord-Brabant en Limburg met meer dan 2000 verwijzingen. 26 pag. Deurne, 1998. (Uitverkocht)
3. Pieter Koolen, „die bedroefde plagen.. Deurne tijdens de Belgische Opstand 1830-1839. 78 pag. Deurne, 2002.
4. Ton Spamer, Vaste grond onder de voeten. Archeologische vondsten ca. 500 v.C. – ca. 1200 n.C. Deurne, 2004. 48 pag.
5. Ton Spamer, Waan of werkelijkheid. Willibrord en Bonifatius. Echternach, Deurne en Dokkum. 28 pag. Deurne, 2004.
6. Ton Spamer, Een heden zonder verleden heeft geen toekomst. Bescherming en revitalisatie van de restanten van het Deurnes verleden. (In voorber.)
7. Ton Spamer, Eessens Put en de Kaweise Loop. De noordgrens van de heerlijkheid Deurne. Een historisch/ geografische en toponymische studie. Deurne, 2009
8. Ton Spamer, Een karretje op den zandweg reed.... Deurnese toponiemen uit de periode 721-1900. Deurne, 2010. 484 pag.
9. Ton Spamer, Historisch-geografische atlas van Deurne, deel 1. (In voorber.)
10. Ton Spamer, Zuidoost-Brabants Glossarium. De achtergrond van de toponiemen vanuit de literatuur. Deurne, 2013.
11. Ton Spamer, Het begon in Vreekwijk - De ontwikkeling van Deurne 700-1300. Een historisch-geografische en toponymische studie. Deurne, 2014

In de Kleine Serie:

1. Ton Spamer, Veldheuvel te Deurne. Het goed Stakenborch - Ten Eijnde en de Derpse Hoeve. Een historisch/ geografische en toponymische studie. Deurne, 2010.
2. Ton Spamer, Mond < Man; Hel < Hel. Het Hellegat in Deurne en de oorsprong van de naam Helmond. Een historisch/geografische en toponymische studie. Deurne, 2010.
3. Ton Spamer, Leensel - de moeder van Liessel. Een historisch/geografische en toponymische studie. Deurne, 2012.
4. Ton Spamer - De Bottel in Deurne - een eeuwenoud terrein geeft zijn geheimen prijs. Een historisch/geografische en toponymische studie. Deurne, 2012
5. Ton Spamer - Van republiek naar koninkrijk. De revolutie in de bestuursinstellingen van de heerlijkheid en de gemeente Deurne tussen 1795 en 1815. Deurne, 2011.
6. Ton Spamer - De verboden Maria van Deurne. Een kunst- en cultuurhistorische studie. Deurne, 2017.
7. Ton Spamer - Deurne-Willibrord-Echternach 721-1795. Een vrome vervalsing ontmaskerd. Deurne, 2017.

© A. Spamer, Deurne, 2017.

Over de auteur.

Ton Spamer, * Rotterdam 1936, studeerde geschiedenis in Utrecht en doceerde dit vak aan het Peelland-College te Deurne. Daarnaast was hij vice-voorzitter van de Culturele Raad Deurne, voorzitter van de Openbare Bibliotheek, lid van het hoofd-bestuur van de Provinciale Bibliotheek-Centrale, de Provinciale Bibliotheekcommissie en een aantal landelijke besturen en ministeriële commissies.

Hij publiceerde onder andere over Deurne in de Brons- en IJzertijd en in de Middeleeuwen, over de Willibrordusparochie in Deurne van 700-1800, over Deurnese toponiemen 721-1900 en in Duitsland over het laat-middeleeuwse kleinstedelijk patri- ciaat. Hij gaf cursussen en lezingen, vertaalde Duitse kunstcatalogi en vakliteratuur en vervaardigde examenmateriaal o.a. over historiografie, Nietzsche en La Belle Époque. Ook schreef hij jarenlang een cultuurhistorische column in Omologie. Sinds 1979 is hij recensent voor Duitstalige vakliteratuur op het terrein van geschiedenis en kunst. Oprichter/redacteur van “Durninum”, fonds voor cultuurhistorische publicaties over Deurne.

a.spamer@spamer-dewit.nl

VOORWOORD

Een kerkgebouw wordt vanzelfsprekend altijd gekoppeld aan een religie, een religieus gebeuren, een relatie met God in welke vorm dan ook. De Willibrorduskerk vervult die functie vanaf zijn eerste optreden in 1069 tot op de dag van vandaag, een millennium lang, sereen en waardig.

Maar eeuwenlang fungeerde het gebouw ook als centrum van bestuur en gerechtigheid en zelfs van handel. Er werden veilingen gehouden en straffen opgelegd. Het gebouw was nodig als getuige van officiële handelingen, als bewijsplaats in de letterlijke zin van het woord. De notaris hield er zitting of deed dat op het kerkhof en daar werden koopcontracten en testamenten opgemaakt. Het gebouw was een belangrijke inkomstenbron voor tal van kleine zelfstandigen, niet alleen de herbergiers maar ook de lijdekkers, timmerlieden en schilders. Het machtsbereik van de dorpsheer was eeuwenlang gekoppeld aan de geluidssterkte van de grote kerkklok, de banklok. De kerkklokken bepaalden jaar in jaar uit het ritme van de dag en verkondigden geboorte en dood, onweer en oorlog. En bij de vele twisten over de dorpsgrenzen waren de kerktorens onmisbare bakens voor de landmeters. De kerk was in alle opzichten de ziel van een gemeenschap. Ook de doden behoorden daartoe. Men begroef ze in of rondom de kerk. En de oude kaarten wijzen uit dat de kerk ook geografisch zo niet de ziel dan toch het hart van het dorp was.

Het is niet mogelijk om precies aan te geven wanneer Deurne een kerk heeft gekregen. De oudste vermelding komt voor in een pauselijke oorkonde uit 1069. Daarin werd de abdij Echternach bevestigd als eigenaar van een kerkelijk domein Deurne waarbinnen die kerk lag. Dat betekent dat die kerk toen al korter of langer moet hebben gefunctioneerd. Verderop in de tekst zal blijken dat daarvoor ook materiële bewijzen bestaan, zeer 'fundamentele' zelfs. Dat jaar 1069 mag beschouwd worden als het 'geboortjaar' van de kerk, al ging daar een pre-natale fase aan vooraf.

De vele citaten komen uit de bewaard gebleven archieven van Deurne, in jarenlange arbeid door vele vrijwilligers opgespoord en getranscribeerd, waarbij met name Pieter Koolen van de Heemkundekring H.N. Ouwerling moet worden genoemd. Al eerder had Hendrik Ouwerling, 1861-1932, dit pad betreden. Alhoewel hij geen historicus was maar onderwijzer, journalist en heemkundige, heeft zijn jarenlange speurwerk -in 1933 resulterend in een omvangrijk standaardwerk over de geschiedenis van Deurne, Vlierden en Liessel- toch een belangrijke functie verworven. Geen enkel detail van het dagelijks leven ontsnapte aan zijn aandacht. Onvermoeibaar doorwoette hij archieven. En hij was zo gewetensvol om steeds te vermelden wáár hij iets gevonden had. Dat maakt het nog altijd mogelijk zijn gegevens te gebruiken omdat ze controleerbaar zijn.

Ludo Boeije bleek zoals altijd een onuitputtelijke en behulpzame bron van gegevens en materiaal. Hans Flapper, architect bij de restauratie in 2004, voorzag mij van onmisbare gegevens en beelden over de oudste ondergrondse resten op de kerkheuvel. De foto's zijn afkomstig uit de collecties van de gemeente Deurne, het voormalige Streekarchief, het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven en mijn eigen collectie.

Het is aan al deze onderzoekers en deskundigen te danken dat over de kerk van Deurne zoveel saillante berichtgeving beschikbaar is gekomen. Ik hoefde niet veel meer te doen dat het te verzamelen en te ordenen en er een historische achtergrond bij te creëren, iets wat ik dankbaar en met plezier gedaan heb.

Deurne, augustus 2017.

Deze herziene uitgave is uitgebreid met gegevens over het gerechtsteken op de kerk, een reconstructie-tekening van de Halle aan de kerk en enkele nieuwe foto's.

Deurne, mei 2018.

inhoud

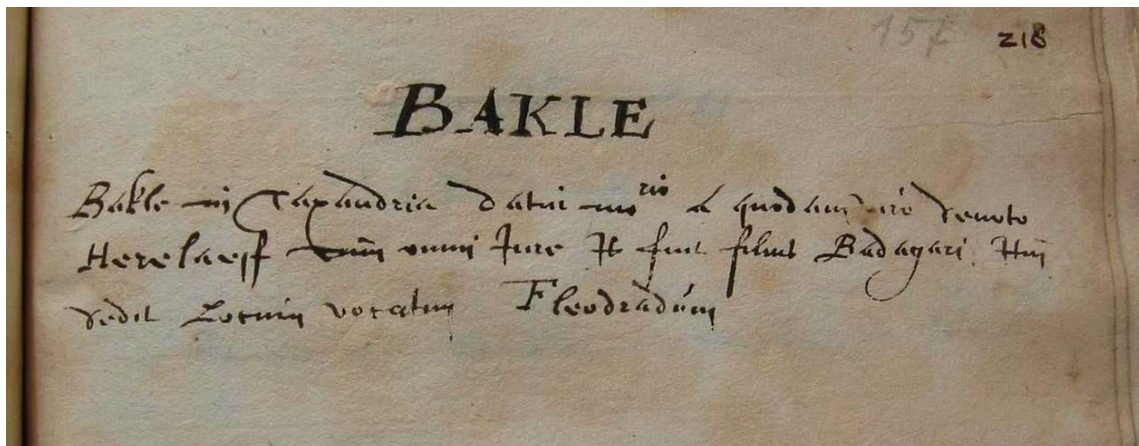
1	Het ontstaan van de kerk	5
2	De archeologie en de ouderdom van de kerk	9
3	De afwijking van de voorgeschreven oriëntatie	11
4	Het Heylighe Gat	17
5	Het kerkhof en zijn dagelijkse functie	22
6	Het gebruik van de kerk voor de rechtspraak	33
7	Het gebruik van de kerk voor het dorpsbestuur	37
8	Het interieur door de eeuwen heen	43
9	Besluit	51

1 het ontstaan van de kerk.

Wie waren in de vroege middeleeuwen degenen die een kerk stichtten? Dat kon een bisschop zijn, of de abt van een klooster, maar ook een rijke edelman die omwille van zijn zielenheil een godwelgevalig 'gebaar' wilde maken. Zo ontstonden op veel adellijke domeinen 'eigenkerken' waarover de stichter als eigenaar het bestuur en het bezit in handen had. Dat de bewoners van dat domein daardoor in de gelegenheid werden gesteld om hun plichten als gelovigen te vervullen maakte het geheel extra loffelijk.

De edelman kon vervolgens aan een bisschop of abt vragen of die een priester of kloosterling beschikbaar hadden die geschikt was om als pastoor te fungeren. Was zo iemand beschikbaar dan was het de edelman die de pastoor ter benoeming bij de bisschop voordroeg. Dit recht van voordracht of collatie maakte aan iedereen duidelijk wie de eigenlijke kerkheer was, namelijk de edelman-stichter. Hij alleen had het recht op de kerkelijke tienden, in feite jaarlijkse kerkbelastingen in de vorm van een tiende deel van de oogst en het nieuw geboren vee. Uit de opbrengst daarvan onderhield hij de pastoor en het gebouw. Genereuze heren schonken daarbij vaak onderdelen van hun eigen bezit in de vorm van landerijen, bossen of vee, in Willibrords tijd ook vaak onvrije boeren met hun gezinnen, welkome arbeidskrachten.

In 721 bestond in Bakel een kerk die daar door de Frankische edelman Herelaef werd gesticht, een eigenkerk dus. Aan die kerk schonk hij bezittingen in Bakel, Deurne en Vlierden, dorpen die in dat jaar al bestonden en daarmee tot de oudste in Brabant behoren.² De dorpen Bakel en Vlierden schonk hij vervolgens zelf aan de abdij Echternach waar Willibrord de abt was. De kerk in Bakel was hierdoor een Echternachse eigenkerk geworden waarvan de abt het collatierecht had.

Afb. 1 De schenking van Bakel en Vlierden aan Echternach in het Cartularium Bertels op pag. 216.

Het Cartularium Bertels is een register met daarin een overzicht van alle bezittingen van de abdij Echternach in de jaren 1597-1600, gemaakt door Jean Bertels, abt van Echternach van 1595-1607. Hij had toegang tot de archieven van de abdij en had het *Liber Aureus Epternacensis* -het Gouden Boek van Echternach- onder handbereik met daarin ongeveer 240 afschriften van oorkonden van de 7e tot en met de 13e eeuw, waaronder ook de schenkingsoorkonde van Herelaef uit 721.

De latijnse tekst van de schenking van Bakel en Vlierden luidt:

*Bakle in Taxandria datui monasterio a quodam vico tenuto
Herelaeff cum omni jure Item fuit filius Badagari Item
dedit locum vocatum Fleodradum*

Vertaald in een lopende zin wordt dat:

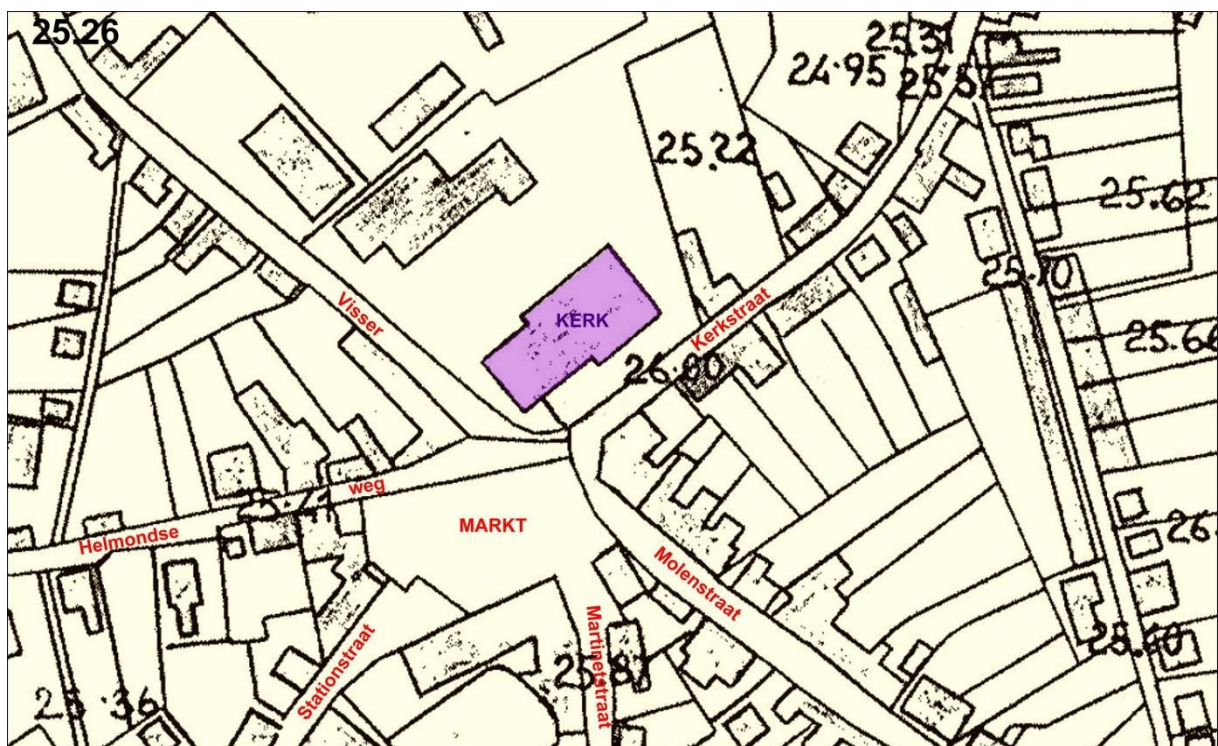
Bakel in Taxandria - welk klein dorp met alle rechten door Herelaeff is geschonken aan het klooster. Hij was de zoon van Badagar. Hij schonk ook de plaats genaamd Vlierden.

In 1069 blijkt er volgens een pauselijke oorkonde ook in Deurne een kerk te hebben bestaan die op een Echternachs domein lag. Dat blijkt uit de bewoordingen waarmee paus Alexander II de abdij Echternach bevestigt in het bezit ervan. Daarbij wordt de formulering gebruikt: "... quicquid a fidelibus eidem monasterio ac-tenus (=hactenus) iuste collatum est, videlicet, Waderloe cum ecclesia et appendiciis suis, Dissina, Durna, Bacle, Os cum ecclesiis et appendiciis suis".

In gangbaar Nederlands: "...alwat door gelovigen voor deze abdij tot op heden op wettige wijze bijeengebracht is, te weten Waalre met de kerk en wat daarbij behoort, Diessen, Deurne, Bakel ,Os, met de kerken en wat daarbij behoort". Het in deze oorkonde vermelde bezit van Echternach werd in 1147 door Paus Eugenius III in vrijwel identieke bewoordingen nogmaals gegarandeerd.³

We mogen ervan uitgaan dat Bertels ook iets over Deurne had vermeld als daarover iets aanwezig was geweest. Daarvan is niets gevonden, maar grondgebied in Deurne is wel ooit aan Echternach geschonken. Dat kan door Herelaef zijn gebeurd maar ook door een latere rechtsopvolger, op enig moment tussen 721 en 1069. In die periode is er ook de kerk gebouwd. Omdat de abt van Echternach het collatie-recht hiervan bezat -het recht om de pastoor voor te dragen bij de bisschop- moet worden geconcludeerd dat die kerk vanuit Echternach is gesticht. De reden daarvoor zal geweest zijn dat zich daar op de gronden die Herelaef aan zijn Bakelse kerk had geschonken een redelijk grote leefgemeenschap had gevormd. Toen dat gebied eenmaal Echternachs eigendom was geworden zal een abt het nodig hebben gevonden om voor het zielenheil van de domeinbewoners te zorgen en er een kerk te doen bouwen. Die band met Echternach is blijven bestaan tot 1795.

Over de periode van ontstaan van de Deurnese kerk zijn geen geschreven bewijzen bewaard gebleven, maar wel archeologische. Die zullen hierna besproken worden. Het loont de moeite om eerst eens te bekijken waar die kerk lag. Vaststaat dat de huidige kerk ligt waar ook de oudst bekende voorganger ervan in de 11^e eeuw lag. De bouwers van toen hebben een keuze gemaakt voor deze plek, en niet op willekeurige gronden. Nog altijd ligt de kerk duidelijk hoger dan de belendende straten. Welke ingang men ook kiest, men moet altijd een aantal treden op.

Afb. 2 De hoogtecijfers en de situatie op de Waterschapskaart van 1955.

Op de kaart uit 1955 is het hoogste punt de uitmonding van de Kerkstraat op de Markt met 26,80 m. In de Martinetstraat is dat 1 m. lager en aan het noordeinde van de Kerkstraat zelfs 1½ m. De Visser loopt uiteraard af omdat de gehele gemeente Deurne afloopt van zuidoost naar noordwest. Maar ook

zuidoostelijk van de kerk -waar je hogere cijfers zou verwachten- ligt het terrein een ruime meter lager.

We mogen ons niet blindstaren op deze getallen, want tussen 1950 en 1050 ligt zo'n 900 jaar, maar we kunnen wel van een redelijk indicatie spreken.

Vanaf de Markt moet men dan nog een meter omhoog om op het niveau van de kerkvloer te komen.

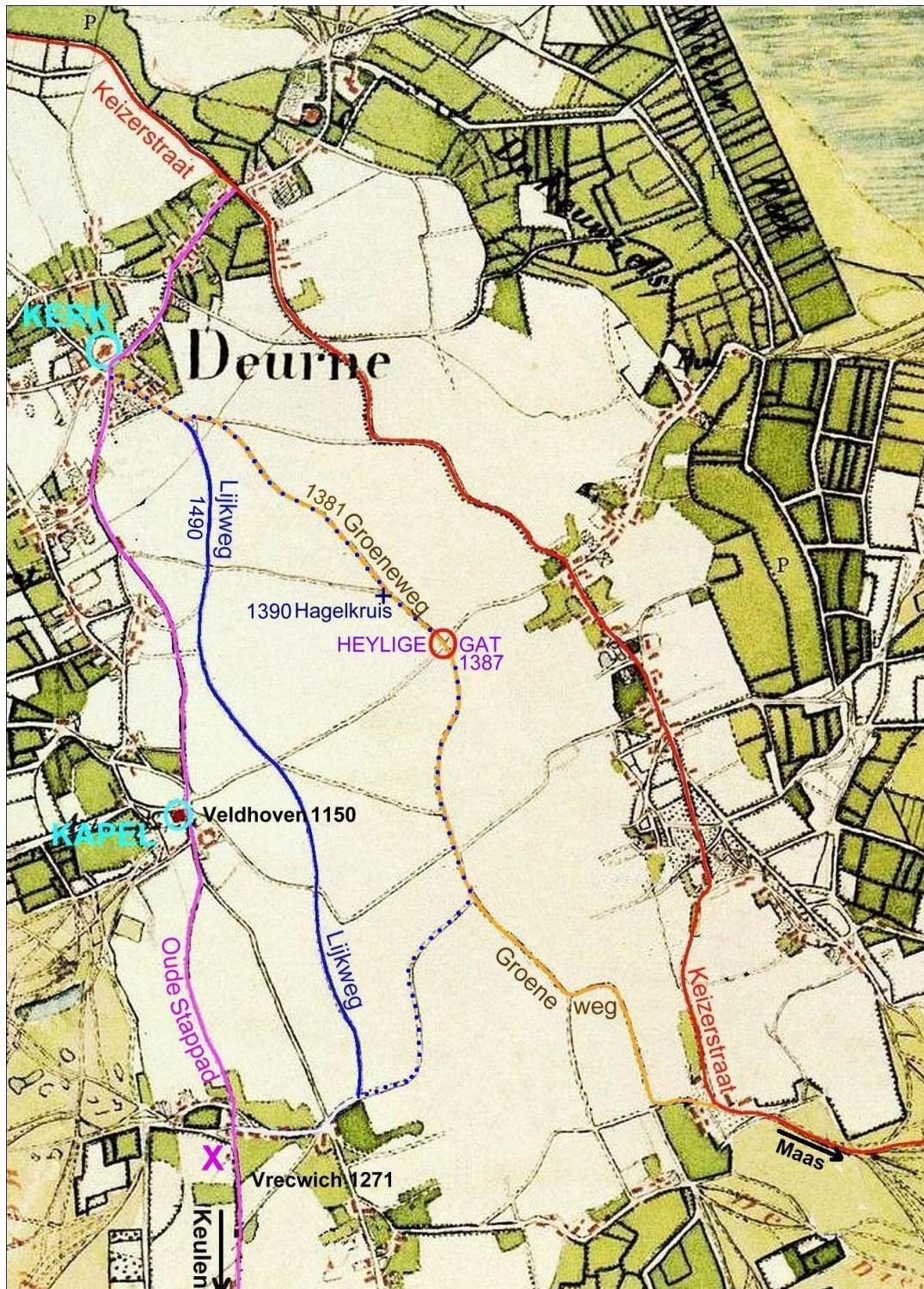
Afb. 3 De Markt rond 1925. Meteen rechts van Hotel De Zwaan is het niveauverschil goed zichtbaar.

Vóór de regulering van de talrijke waterlopen in deze contreien kon er behoorlijke wateroverlast zijn en daarom liggen veel kerken op een hoogte. Ook voor een kerkhof was dat natuurlijk een vereiste. Maar er waren meer hoogtes in Deurne. Middeleeuwse veldnamen als Heuvel, Kraaienneuvel, Wolfsberg, Ten Berge, Hanenberg, Hoogte -om er maar een paar te noemen- zeggen genoeg. De eerste twee lagen bovendien op een steenworp afstand. Was er een bepaalde reden om juist déze hoogte te kiezen?

De huidige locatie had geen bijzondere voordelen boven de andere hoge plaatsen. Wèl lag die aan een oude route van Bakel naar Keulen en naar de Maas. Bach heeft erop gewezen dat wegnamen als Groenstraat, Groeneweg, Oude weg, Hogeweg, Konings- en Keizersstraat dikwijls liggen waar voordien prehistorische of vroegmiddeleeuwse wegen lagen.⁴ De Deurnese Keizerstraat (1441 "*aen die Keyserstrate*")⁵ komende van Bakel, stak bij de Kerkeindse Brug de Vlier over en liep vervolgens in oostelijke richting parallel aan de Vlier naar het Haageind. Via de Zeilbergsestraat, ooit Oude Weg geheten, liep de route dan verder over de Keizerstraat -in de 17e en 18e eeuw herhaaldelijk ook Keizersweg genoemd- langs de Hanenberg naar de Breemortel. Vandaar kon men in oostelijke richting afslaan via de Zwarte Baan naar Heide, waar weer een Groeneweg richting Venray en de Maas liep. We hebben hier te maken met de oudste noord-oostroute door Deurne.

Parallel aan de Keizerstraatroute liepen de Groeneweg (al in 1381 "*juxta viridam viam*" [= bij de groene weg]) en de Lijkweg (1490 *Lijckwegh*). De Groeneweg ging in dezelfde richting als de Keizer-

straatroute maar passeerde onderweg het Hellegat (1387 "*aen gheen heylige gat*"), een van de oudste Deurnese toponiemen met een veelzeggende naam, waarover hierna meer.

Afb. 4 De oude wegen rond Deurne op een aangepaste versie van de kaart van Tranchot uit 1803.⁶
 Bij X zijn in 1974 urnen uit de Late IJzertijd gevonden..

De Lijkweg was geen specifieke Deurnese naam maar kwam in vele dorpen voor. In Twente werd er nog gebruik van gemaakt tot ca. 1950.⁷ Het idee achter deze naam is veel ouder dan de eerste vermelding uit 1490. Het was de route die men bij een begrafenis nam. Na de uitvaartmis in de kerk bracht men het lijk via allerlei omwegen naar het kerkhof. Men neemt veelal aan, dat angst van de primitieve mens voor de dode de drijfveer was: men wilde de geest van de overledene verhinderen, de weg naar

huis terug te vinden. Het gebruik dateerde uiteraard uit voorchristelijke tijden, maar was door de kerk geïncorporeerd in een christelijke ritus omdat het niet uit te roeien bleek. Maar er speelde nog iets een rol.

In het voorjaar van het jaar 785 werd door Karel de Grote in Paderborn een concilie belegd waar de onderworpen Saksen de Frankische heerschappij werd opgelegd. In nieuwe bepalingen werd iedere vorm van de oude godsdienst verboden; het christendom werd staatsgodsdienst.

Niet alleen werden in artikel 7 lijkverbrandingen verboden maar werd ook de verplichting ingesteld de doden te begraven op het om de kerk liggende hof en de doden langs vaste wegen naar het kerkhof te vervoeren. Niemand had meer iets te zoeken op de oude necropolen en met deze vaste (verplichte) wegen had men van overheidswege een goede controle. Dit maakt de vermelding "*nog een akker, genaamd den Kerkhofecker zoals die gelegen is alhier aan de Lijckweg*"⁸ begrijpelijk, want de Lijkweg eindigde uiteraard op het kerkhof. De kerkhofakker lag aan het kerkhof, zoals blijkt uit een inschrijving uit 1592.⁹

Het is begrijpelijk dat dood- of lijkwegen, die alleen voor bepaalde doeleinden gebruikt werden, tot groene wegen (met gras begroeid door weinig gebruik) konden worden, en het kwam vaak voor, dat op deze wijze hier of daar -*Groeneweg*- voor het taalgevoel synoniem werd met -*lijkweg*-.¹⁰ Daar komt bij dat lijkwegen bij voorkeur langs weg- en hagelkruizen gingen. In veel landen moest bij zo'n kruis en op alle kruispunten worden stilgestaan.¹¹

Van de Deurnese Lijkweg weten we hoe die vanaf de kerk zuidwaarts liep, maar de terugweg is onduidelijk. Bekend is dat daarvoor nooit de hoofdverbindingen werden gebruikt. Daar we weten waar het hagelkruis stond¹² -de oudste vermelding dateert van 1390- ligt het voor de hand dat men terug ging via de Groeneweg. Die functioneerde daardoor ook als Lijkweg, wat overeenstemt met de vermelding uit 1490 "*een stuc lands gelegen aen dien lijkwech alsoe nae bij dat hagelcruijs op die sijde ter kercken waert*". De laatste woorden zullen betekenen "terug in de richting van de kerk". Op de kaart op afb. 4 is dat gestippeld aangegeven.

Tenslotte was er de hoofdweg naar het zuiden richting Keulen. Nog altijd heet de weg van de Neerkant naar Meijel Keulsebaan of Oude Baan. Vanaf de kerk passeerde men dan de kapel van St. Antonius Abt in het gehucht Veldheuvel, het oudst bekende deel van Deurne. Vervolgens kwam men via het Oude Stappad in Vreekwijk, waar elk jaar op 17 maart de inwoners bij elkaar kwamen om regelingen te treffen en recht te spreken. En vlak daarbij lag de plek waar ooit een oude voorchristelijke begraafplaats was geweest. In 1974 werden daar urnen opgegraven die identiek waren aan die uit het grafveld in de St.-Jozefparochie dat in 1837 was ontdekt. Verdergaande volgde dan na de overgang over de Vreekwijkse Loop een driesprong. Juist die driesprong bewijst dat dit de oudste route is. Alleen dáár was een overgang over het water.

Groeneweg, Lijkweg en de route naar Keulen begonnen in feite bij de kerk, het centrale punt van Deurne. Die wegen lagen er al toen de eerste kerk werd gebouwd. De keuze voor de bouwplaats was derhalve een weloverwogen keuze. Wel rijst de vraag of de oudst bekende kerk -die van 1069 uit de pauselijke oorkonde- ook al op een hoogte was gebouwd. Kan de archeologie daarop een antwoord geven?

2 de archeologie en de ouderdom van de kerk

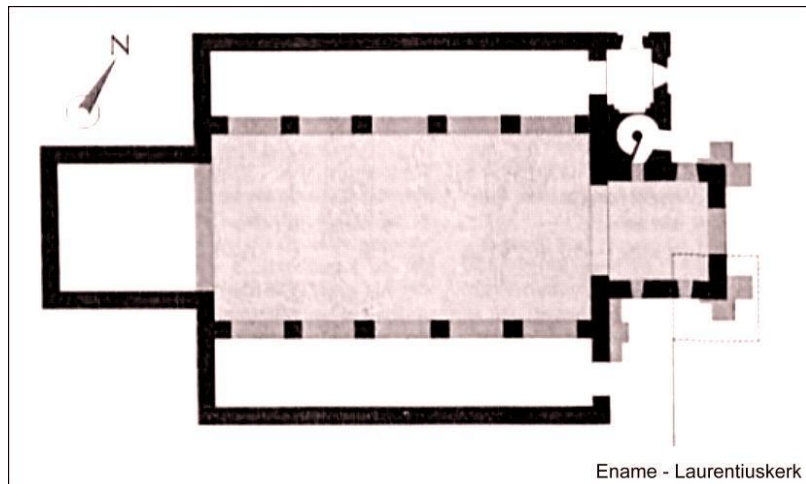
"Tijdens de restauratie, die tussen 1962 en 1964 plaatsvond, zijn bij de aanleg van de luchtkanalen voor de verwarming de resten teruggevonden van een tufstenen kerkje uit de 10de eeuw. Deze datering berust op het feit dat in die eeuw in deze streek veel tufstenen kerkjes werden gebouwd ter vervanging van houten kerkjes. Er is geen onderzoek gepleegd naar het bestaan van een houten kerkje".¹³ Deze mededeling van architect Hans Flapper, die ook nauw betrokken was bij de restauratiewerkzaamheden van 2004, bevat een paar opmerkelijke bijzonderheden.

Allereerst is er sprake van een tufstenen kerkje uit de 10^e eeuw. Dat betekent iets korter of iets langer vóór het jaar 1000. Dat stenen kerkje zou in de plaats gekomen zijn van een houten voorganger. Die

zou in de 10^e maar ook in de 9^e eeuw gebouwd kunnen zijn. Past dit in wat we weten over onze regio in die tijd?

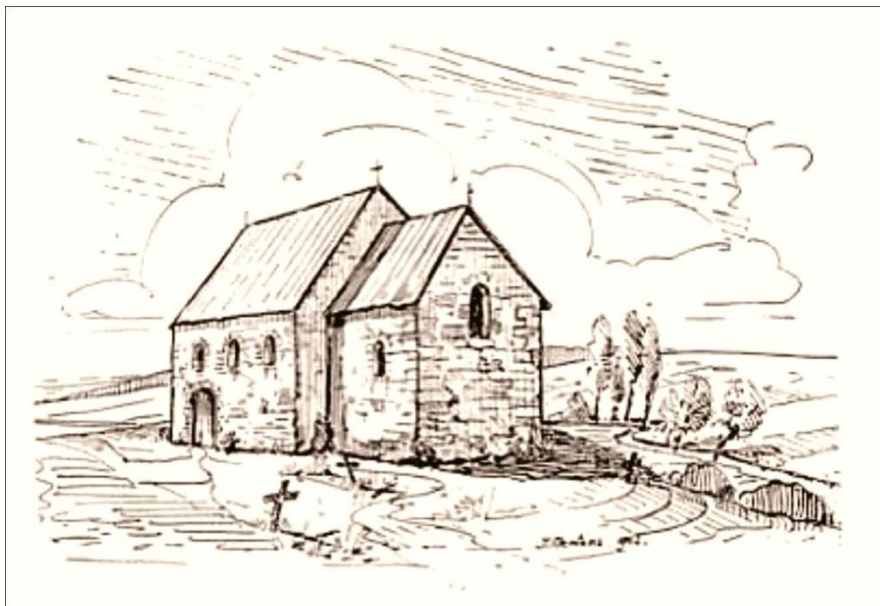
Het Boterkerkje in Eersel uit de 12^e eeuw -dat claimt het oudste tufstenen godshuis van Brabant te zijn- stamt volgens andere sites uit de 11^e.¹⁴ Daaronder zijn funderingsresten gevonden van een kerkje uit de 8^e eeuw, volgens sommigen zelfs uit de 5^e eeuw.¹⁵ De Willibrorduskerk in Waalre lijkt in zijn oorspronkelijke stenen vorm uit de 11^e eeuw heel erg op de vroegste Deurnese kerk. Lang voor die kerk gebouwd werd, bevond zich op dezelfde plek al een houten kerkgebouw. Die Mariakerk werd door Willibrord mogelijk persoonlijk ingewijd, waarschijnlijk in het jaar 712.¹⁶

Prachtige gegevens komen uit Vlaanderen, waar veel pre-romaanse kerken zijn onderzocht. In Ename ontdekte men de stenen funderingscontouren van een eenvoudig zaalkerkje met vlak afgesloten koor. Men weet niet precies wanneer deze funderingen gebouwd zijn. Wel weet men dat het gebouw, dat er bovenop is geplaatst, namelijk het huidige kerkgebouw, dateert van rond het jaar 1000 en is opgericht door Herman van Verdun.¹⁷

Afb. 5 De Laurentiuskerk van Ename in Oost-Vlaanderen uit ca. 1000, met in kleur de voorgangerkerk. De stenen funderingsresten zouden kunnen wijzen op een stenen zaalkerkje.

Een nog beter beeld levert ons de Veronakapel in Leefdaal in Vlaams-Brabant, oorspronkelijk H. Kruiskerk genaamd, en gebouwd op een Merovingisch grafveld uit de 6^e- tot 8^e eeuw.

Afb. 6 Reconstructie van de H. Kruiskerk van Leefdaal rond 900.

Van een houten kerkje, dat eventueel bij dat grafveld hoorde, werden geen sporen aangetroffen. De opvolger ervan, het stenen kerkje, kan wel gereconstrueerd worden (afb. 6). De lengte-

breedteverhouding van het gebouw was ongeveer 2:1, een gewoonte bij Angelsaksische middeleeuwse kerkjes. De kerk is te dateren in de late 9e eeuw of de vroege 10e eeuw.¹⁸

Er bestonden dus al in de late 9e eeuw stenen zaalkerkjes, dikwijls gebouwd ter vervanging van houten voorgangers. Van het kerkje en het klooster Susteren is in het Limburgs Museum een maquette te zien die het voorstelt zoals het er rond het jaar 900 uitzag. Dit klooster was een eigen stichting van huismeier Pippin II en zijn vrouw Plectrudis en in 714 in Bakel aan Willibrord geschonken.¹⁹

Afb. 7 De kerk van Susteren rond het jaar 900. Maquette in het Limburgs Museum te Venlo.

Hier zien we al een stenen gebouw met nog een eenvoudig met stro gedekt dak. Daarmee is niet gezegd dat de eerste Deurnese kerk ook van vóór 900 dateert. Maar de in de oorkonde van 1069 genoemde kerk in Deurne kan heel goed rond 1000 gebouwd zijn en een houten voorganger uit de 10e eeuw hebben gehad. Ze wordt tenslotte in één adem genoemd met de kerk van Waalre die al in de 8e eeuw zou hebben bestaan. Beide kerken leken in bouwconstructie en afmetingen veel op elkaar.

Maar we moeten voorzichtig blijven. In 2002 constateerde Arnoud-Jan Bijsterveld, bijzonder hoogleraar Cultuur in Brabant aan de Tilburgse universiteit: *"Archeologisch is er tot nu toe in het oosten van Noord-Brabant geen enkel gebouw opgegraven dat dateert van vóór circa 1000 dat met zekerheid als een kerk of kerkgebouw kan worden geïdentificeerd. De sporen van houten gebouwtjes die her en der onder kerken en kapellen zijn aangetroffen, bieden geen concreet aanknopingspunt voor een identificatie als christelijk heiligdom"*.²⁰ Aan deze situatie is momenteel nog niets veranderd. Het is verantwoord om aan te nemen dat de eerste tufstenen kerk in Deurne gebouwd is rond het jaar 1000, maar meer ook niet.

De tufstenen resten onder de huidige Willibrorduskerk wijzen uit dat de onderkant van de fundering van het oudste kerkje ongeveer 90 cm. à 1 m. onder de huidige kerkvloer ligt. Daaruit kan geconcludeerd worden dat de toenmalige kerkvloer mogelijk 30 à 40 cm. lager heeft gelegen dan de huidige, niet omdat de kerkheuvel toen minder hoog was maar de fundering. Die behoefde immer niet het zware kerkgebouw te dragen dat er nu staat.²¹

Daaruit volgt dat vanaf het eerste begin de kerk op een hoogte heeft gestaan. Gezien het feit dat in alle oude steden en dorpen het straatniveau in de loop der eeuwen alleen maar is gestegen, zal de omgeving van de kerk 1000 jaar geleden lager hebben gelegen dan nu, wat het verschil met de kerk op de heuvel alleen maar zal hebben versterkt.

3 de afwijking van de oriëntatie

De Willibrorduskerk is in de meest letterlijk zin van het woord gedesoriënteerd, waarmee gewoonlijk bedoeld wordt dat de kerk niet op een lengte-as van west naar oost is gebouwd. Zegt dat iets? Is het uitzonderlijk of komt het (veel) meer voor?

De kunsthistoricus Timmers schreef in 1960: *"Bindende voorschriften hebben in deze nooit bestaan. Walafrid Strabo (†849) zegt, sprekend over de gewoonten der eerste christengemeenten: "In die tijd bekommerde men er zich niet veel om hoe de bedehuizen gesitueerd waren". Maar toch overheerst de gewoonte - en daar valt ook wel het meest voor te zeggen - dat de biddenden zich naar het Oosten keren en de overgrote meerderheid der kerken past zich daarbij aan"*.²²

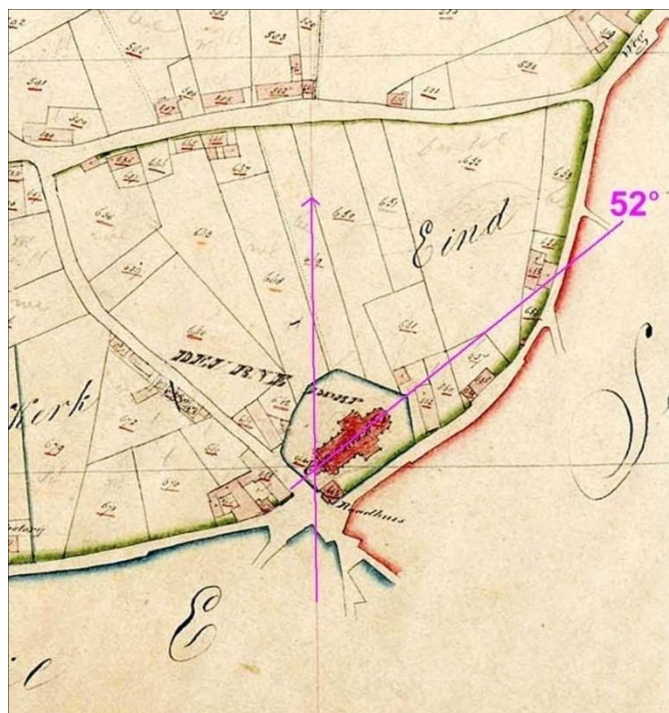
Sible de Blaauw, hoogleraar Vroegchristelijke kunst en architectuur aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, heeft daar een andere mening over. In zijn inaugurele rede in 1998 sprak hij over de oriëntatie van vroeg-christelijke kerken. De Blaauw is na uitvoerig onderzoek tot de conclusie gekomen dat bijna alle kerken die vrijstaand gebouwd zijn op de oost-west-as liggen. Soms was het vanwege het

bestaande stratenplan niet mogelijk om deze ideale asrichting te verwezenlijken. Maar alle afwijkingen zijn verklaarbaar vanuit praktische overwegingen. *"In Milaan ging men in de middeleeuwen zelfs zover dat het stratenplan werd aangepast als er een kerk gebouwd werd. Hele huizenblokken werden afgebroken om de kerk een oost-west ligging te geven"*. Pas in de Renaissance en de Barok ging de oost-west-as verloren. Esthetische overwegingen gingen de boventoon voeren bij de bouw van een kerk.²³

Dit standpunt werd gedeeld door C. Peeters, hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij constateerde in 1989: *"Vrijwel alle kerken in het Frankische Rijk en de missiegebieden daarvan zijn vanouds op het oosten gericht"*.²⁴ Een ondersteuning hiervoor vinden we bijvoorbeeld in Friesland: *"Al die oude middeleeuwse kerken staan oost-west. De toren in het westen en het koor in het oosten. Wanneer je een middeleeuwse kerk ziet, kun je zonder kompas zeggen wat oost en wat west is"*.²⁵ De eerste uitspraak slaat op Dantumadeel, een gemeente die met haar noordzijde aan Dokkum grenst. Ik kan een en ander bevestigen want Dokkum was van 1961-1967 onze woonplaats. De laatste uitspraak past er in zoverre bij dat het lesstof voor het voortgezet onderwijs betreft, een beetje recht voor de vuist weg maar daarom niet onjuist.

Afb. 8 De Markt van Deurne met kerk en eerste raadhuis op de kadasterkaart van 1832.

Voor de uitspraak van Peeters, die zich uitvoerig met de kerkenbouw ten tijde van Willibrord heeft beziggehouden, brengt ons bij de conclusie dat de Willibrorduskerk niet ligt zoals hij zou behoren te liggen. Hoe ligt die dan wel? Zoals op de eerste kadasterkaart van Deurne uit 1832 te zien is ligt de kerk vanuit het noorden gerekend op 52°. Dat betekent dat op 30 mei de zon op het moment dat zij boven de horizon komt exact over de lengteas van de kerk schijnt. Een dag eerder of later lukt dat al niet meer. Is dat bijzonder of komt dat meer voor in onze regio? Heeft zoiets eigenlijk wel enige betekenis?

Er zijn vele archeologische monumenten waarvan bekend is dat de zonsopkomst op een bepaalde dag een specifieke rol speelt.

Een beroemd voorbeeld is bijvoorbeeld New Grange, een grafheuvel ten noorden van Dublin uit ca. 3200 v.C. Op 21 december schijnt de zon bij opkomst door een 18 m. lange nauwe bochtige gang tot in het binnenste van de heuvel. Daar is het zonlicht 15 minuten te zien. Dat gebeurt alleen op de kortste dag van het jaar, een dag die in veel oude rituelen een belangrijke rol speelt.

Van veel historische monumenten uit de Oudheid is bekend dat er bij de bouw rekening werd gehouden met een speciale oriëntatie. Wat dat betreft is de christelijke en mohammedaanse oriëntatie van kerken en moskeeën niets bijzonders. Maar de christelijke oriëntatie op exact het oosten was een bijna dwingend voorschrift, zeker vanaf de 4^e eeuw, en een afwijking dáárvan is wel iets bijzonders.

Uiteraard kon een specifieke eigenaardigheid van de bodem leiden tot een andere ligging dan op het oosten. Maar de kerkheuvel in Deurne is wat dat betreft een volstrekt neutrale locatie. De kerk had heel goed georiënteerd kunnen worden. Zelfs als er eerst een houten kerkje had gelegen waarvan de fundering gebruikt was, dan nog blijft de vraag waarom dat dan een afwijkende ligging had. Als het met de zonnestand te maken had rijst de vraag wat de betekenis van de 30^e mei was? Was dat een speciale dag in deze contreien?

Voordat het christendom zich hier in de 8^e eeuw langzaam uitbreidde waren er al bewoners. In de Sint-Jozefparochie werd in 1837 een urnenveld uit de Late IJzertijd ontdekt ter hoogte van de huidige Potbos- en Keltenstraat. We spreken dan over de periode vanaf ca. 250 v.C.

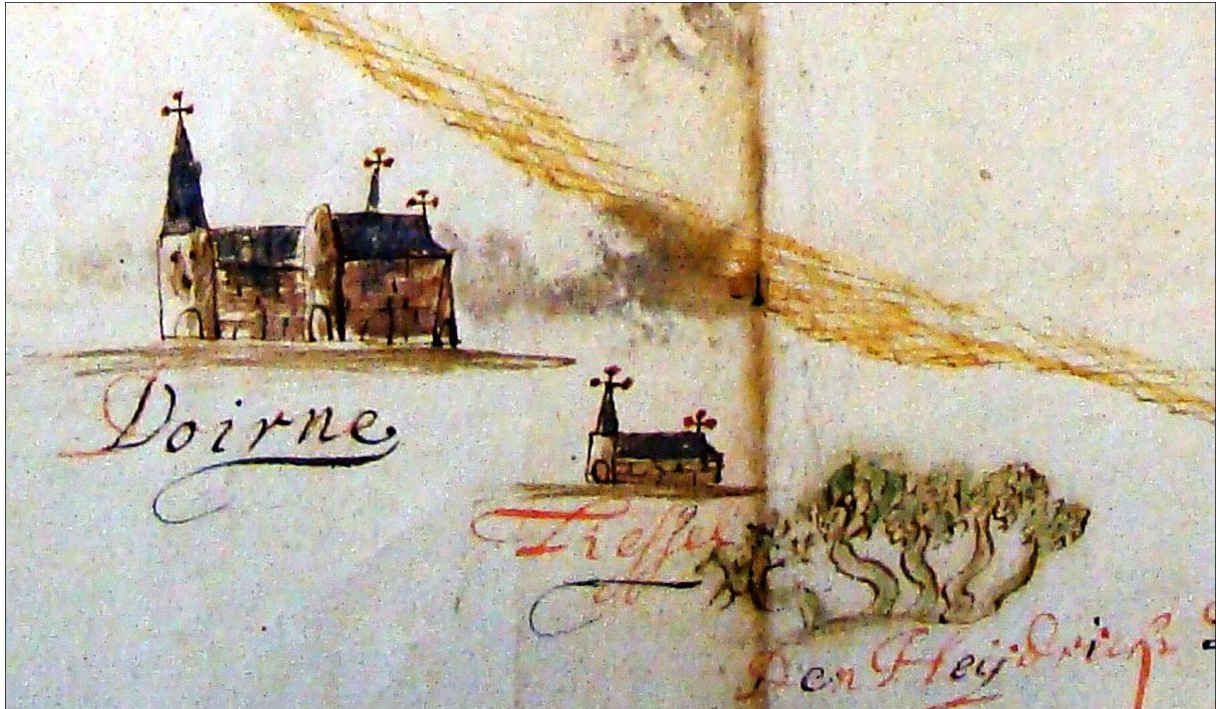

De door Cuypers gerestaureerde kerk in 1896 vanaf de huidige Heuvelstraat.
Links van de kerk het torentje van de protestantse kerk, rechts dat van het gloednieuwe raadhuis.

Van de religieuze ideeën van die mensen weten we alleen dat ze geloofden in een leven na de dood daar ze aan hun doden grafgraven meegaven. Maar hun goden zijn ons onbekend.

Bij het begin van onze tijdrekening woonden hier Keltisch sprekende mensen. Dat blijkt uit Keltische plaatsnamen als bijvoorbeeld Blerick (uit Blariacum) en Meterik (uit Mederiacum). En vlak bij huis wijst Heydrick, nu Heitrak geheten, op een zelfde afkomst.

Van de Keltische godenwereld weten we vrij veel, maar niet genoeg om daaraan de datum van 30 mei te koppelen.

Afb. 9 Op een van de vele kaarten uit de 17^e eeuw over de grensconflicten in de Peel komt de Heijdrick voor. De spelling van Deurne met -oi- wijst op een lange -oo- (Doorne). In Liessel zien we twee maal de lange -s-. De weergave van de Deurnese kerk is niet helemaal correct, maar het lagere schip, het hogere koor en het vieringtorentje zijn wel herkenbaar.²⁶

In diezelfde tijd raakte ons gebied binnen de Romeinse invloedssfeer. De plaatsnamen Cuijk (uit Ceulcum), Maastricht (uit Mosa Traiectum), Heerlen (uit Coriovallum), Tegelen (uit Tegula) en dichterbij Heel (uit Catualium) herinneren daar aan.

Langs de Maas lagen Romeinse landgoederen, met elkaar verbonden door de belangrijke Romeinse straatweg van Maastricht naar Nijmegen die bij Cuijk de rivier overstak. In Vlierden lag tot in de 20^e eeuw een Tomakker (uit tumulus, een Romeinse aanduiding van een grafheuvel) net als in Nuenen en in Meijel lag een Tommerveld. In 2006 zijn bij opgravingen op De Bottel, aan de Grote Bottel westelijk van de Binderendreef, sporen van een kleine 20 boerderijen uit de Romeinse tijd aangetroffen.²⁷ In Someren-Waterdael zijn sporen van een Romeinse nederzetting en een groot grafveld gevonden. In Deurne zijn enkele vondsten uit dezelfde periode gevonden in de Walsberg en op het industrieterrein Kranenmortel²⁸. En nog in januari 2017 volgde in de Limburgstraat een nieuwe vondst. Archeoloog Ria Berkvens van de Omgevingsdienst Zuidoost-Brabant (ODZOB) sprak het vermoeden uit dat de scherven uit de Limburgstraat dateren uit de tweede of de derde eeuw na Christus en afkomstig zijn van zowel een grafurn als van kook- en voorraadpotten. "Zou er net als elders aan de Peelrandbreuk ook in Deurne sprake geweest kunnen zijn van een Romeinse nederzetting? Je zou daaraan kunnen denken, omdat een solitair Romeins graf nauwelijks voorkomt. Onderzoek moet meer licht werpen op deze zaken", aldus Berkvens.²⁹

Vanuit de Kempen (uit latijns Campina) leidde een route over de Bottel via Vreekwijk over een oude route door de Peel naar Heide bij Venray en vandaar langs een Romeinse boerderij bij Laag-Riebroek naar de Maas. Vreekwijk lag derhalve op de kruising van een Romeinse oost-westroute met de weg

vanuit het noorden naar Keulen. Het latere Deurne lag in die tijd beslist niet opgesloten in een doodlopende hoek van de Peel. Invloeden van Romeinse religieuze opvattingen zijn daarom niet uitgesloten.

Na het vertrek van de Romeinen in de 5^e eeuw was de streek niet onbewoond al weten we weinig van die inwoners. Maar al vrij vroeg zijn hier de Germaanse sporen aangetroffen. Op het terrein van het Klein Kasteel vond glazenier Pieter Wiegersma, jarenlang bewoner ervan, een riemgesp die in 2002 door archeoloog W. Verwers gedateerd werd op rond 450. Een soortgelijke gesp uit een graf bij Verdun werd gedateerd op 460.³⁰

Afb. 10 Riemgesp uit Deurne uit ca. 450

Afb. 11 Riemgesp uit Verdun uit ca. 460

Nog niet zo lang geleden gingen historici er bij gebrek aan vondsten van uit dat er tussen ca. 500 en 800 in deze regio geen of slechts spaarzame bewoning was. Dat veranderde allereerst door de opgraving in Milheeze in 2008 door de Eindhovense archeoloog Theo de Jong. Die bracht o.a. een gebouw aan het licht uit de periode 700-750, dat tesamen met de hoofdgebouwen 3 t/m 7 werd omsloten door een palissade die een terrein omsloot van 46 m. x 16 m.³¹ De opgravingen op De Bottel in Deurne in 2006 bewees dat ook daar in het midden van de 8^e eeuw gewoond werd.³²

In 2011 zijn in Blerick niet ver van de ingang van het kazerneterrein, sporen van een Merovingisch gebouwtje uit de 6e of 7e eeuw gevonden: een zogenoemde 'hutkom'. In 1994 is langs de Antoniuslaan, circa 750 meter zuidelijker, ook een Merovingische hutkom gevonden. Omdat hutkommen bijgebouwtjes zijn en altijd binnen een nederzetting liggen, ontstaat het beeld van een Merovingische nederzetting in Blerick.³³

In de zomer van 2015 werd bij Uden door de Leidse archeoloog Frans Theuws niet alleen een bijzondere begraafplaats uit de Merovingische tijd opgegraven, maar ook de resten van een nederzetting uit de Vroege- en Volle-Middeleeuwen, o.a. 26 inhumatiegraven en twee crematiegraven uit de periode 550 – 750 na Chr.³⁴

Minder dan een jaar geleden is er in Echt een grafveld uit de vroege Middeleeuwen gevonden. De vondsten worden door de Universiteit van Leiden nader onderzocht en geanalyseerd. De eerste resultaten van dit onderzoek hebben inmiddels verrassende resultaten opgeleverd. Vermoedelijk zijn er in totaal zo'n twee- tot driehonderd graven uit de zesde en zevende eeuw op het terrein te vinden dat zo'n 6000 vierkante meter groot is.³⁵

De schenking van het klooster Susteren aan Willibrord door Pippin II (zie pag. 11) op 2 maart 714 eindigde met de woorden "*actum Bagoloso villa publice*" (gedaan in de domeinvilla in Bakel). Een *villa publica* wordt in het algemeen gelijkgesteld met -staatsdomein-.³⁶ Een huismeier reisde rond met een staf van personeel, beampten en bewaking. Uit de tekst blijkt dat Pippin ziek lag. Hij was bijna 80 jaar oud en zal dus verzorgers bij zich gehad hebben. In december van dat jaar zou hij in Jupille bij Luik overlijden. Een en ander betekent dat er vrij ruime huisvesting aanwezig moet zijn geweest. De Merovingische koningen en huismeiers gebruikten voor hun verblijfplaatsen op reis gewoonlijk gebouwen die er al stonden, liefst bewoonbare restanten uit de Romeinse tijd, overblijfselen van een Romeinse villa of iets dergelijks. Pippin II controleerde veel meer bezit in Texandrië dan tot nu toe algemeen wordt aangenomen. Het grondbezit van de Pippiniden in Texandrië is zeer uitgebreid

geweest. Het wijst erop dat in of bij Bakel een vrij constante bewoning moet hebben bestaan van de 4e tot en met de 7^e eeuw.³⁷

De schenking van Herelaef (zie pag. 5) in 721 bestond voor een deel ook uit "wat hij daar aan moederlijk erfdeel bezat".³⁸ Juist deze bewoording geeft aan dat zijn moeder toen al overleden was. Bij leven had zij bezit in Bakel. Dat moet dan op zijn laatst in de 2^e helft van de 7^e eeuw geweest zijn, tussen 650 en 700.

Milheeze, Blerick, Uden, Echt, Bakel en de riemgesp van Deurne - het beeld moet worden bijgesteld. In de na-Romeinse periode was er tot in de 6^e en 7^e eeuw in de regio Zuidoost-Brabant/Midden-Limburg wel degelijk bewoning. Waar bewoning was werden goden vereerd en waren er zeker heiligdommen, hoe klein ook.

Martin van Asseldonk, historicus, heeft in 2010 een interessante visie naar voren gebracht over zijn geboorteplaats Veghel. *"Het lijkt er dus op dat in Veghel een pre-historische grafheuvel werd hergebruikt als Christelijke begraafplaats. Deze gedachte wordt verder ondersteund door nog andere aanwijzingen dat de eerste kerk in de buurt van het Oude Kerkhof gestaan heeft. (....) Mogelijk kan dit begrepen worden in de bredere context van "heidense elementen" in de volkscultuur en incorporatie van andere voor-christelijke elementen in de christelijke geloofsbeleving"*.³⁹ In zijn boek over de geschiedenis van Veghel uit 2016 voegde hij daaraan toe, dat het Oude Kerkhof naast een Tomme-akker lag.⁴⁰

Dat in Deurne eerst het kerkhof werd aangelegd en er pas later een kerk werd bijgebouwd, is gezien het Veghelse voorbeeld niet uit te sluiten. Men neemt aan dat zolang er in een pas gekerstende gemeente geen kerk of kapel aanwezig was, men op de oude necropolen⁴¹ bleef begraven. In Hoge Mierde lag nog in 1617 een met stenen geplaveide aarden grafheuvel midden in de kerk, waarschijnlijk een grafheuvel uit de prehistorie of de vroege middeleeuwen waaraan door de bevolking magische kracht werd toegekend.⁴² Om voor Deurne terug te vallen op een "prehistorische grafheuvel" is echter niet raadzaam. Het grafveld uit de Late IJzertijd in de Sint-Jozefparochie bestond uit een reeks lage heuveltjes waaronder urnen waren begraven, zoals nog te zien op de Boshoverheide. Van een grotere grafheuvel is in Deurne nergens een spoor teruggevonden. Het toponiem *-tom-* komt bovendien wel in Vlierden voor maar nooit in Deurne.

Afb. 12 Urnenveld uit ca. 800 v.C. op de Boshoverheide bij Weert.

In de tijd van Willibrord deed het christendom hier zijn intrede. Wat betekent zo'n uitspraak eigenlijk? In elk geval niet, dat iedereen van de ene op de andere dag van geloofsovertuiging wisselde. Alle kersteningsactiviteiten in onze streken hangen samen met het optreden van een paar grote adellijke families. Hoe, wanneer en waarom die Christen zijn geworden is niet bekend.⁴³ Talrijke getuigenissen

uit die tijd bewijzen, dat voordat hier sprake was van christendom mensen al een geloofsovertuiging hadden en daar soms hardnekkig aan vasthielden. Volgens de Franse historicus Le Goff was de Middeleeuwse wereld slechts in naam christelijk en het volk nog half heidens. Zijn collega Le Roy Ladurie noemt de middeleeuwse volkscultuur voor-christelijk. Van dat oude '*heidendom*' weten we vrij veel omdat sporen daarvan tot in onze tijd waarneembaar zijn.

De Frankische edelen die schenkingen deden aan Willibrord waren christenen. Zij zullen de eersten geweest zijn die het christendom hadden geaccepteerd. Maar dat gold niet voor de hele bevolking. Dat betekent vanzelf, dat die christelijke edelen alleen al uit sociaal oogpunt hun traditionele geloof niet helemaal overboord gezet kunnen hebben, want op de daarbij behorende godsdienstige waarden en normen berustte hun machtspositie in de ogen van de anderen. Recht op grondbezit was in de periode vóór het christendom gekoppeld aan voorouderverering. Voor de eenvoudige bevolking kon dat niet zomaar worden afgeschaft. Dat diezelfde edelen kerken bouwden en daar schenkingen aan deden behoorde tot een andere '*laag*' van hun leven. De H. Beda, (672-735), beroemd Engels theoloog en geschiedschrijver, beschrijft hoe koning Redwald in zijn tempel zowel een altaar had voor het offer van Christus als een altaar waarop voor de oude goden dieren werden geofferd! Bonifatius schrijft in een van zijn brieven, dat hij te maken had met priesters die behalve aan Christus ook aan heidense goden hadden geofferd. Paus Gregorius I de Grote (590-604) gaf aan de latere aartsbisschop van Canterbury de raad om de bekering bedachtzaam uit te voeren: niet meteen alle heiligdommen verwoesten, alleen de godenbeelden; gewoon dieren laten offeren op feestdagen, uiteraard nu ter ere Gods, maar toch... Het zal in het rijk van Pippin II niet anders zijn geweest.⁴⁴

Op de kerkheuvel van Deurne was plaats genoeg geweest om een kerk de juiste oriëntering te geven, zeker als het zo'n klein heiligdom uit de 10^e eeuw betrof. Dat dat desondanks niet gebeurde kan twee oorzaken hebben gehad: de stabiliteit van de heuvel was daarvoor niet geschikt of er lag nog een oude fundering waarvan men dankbaar gebruik maakte. Daar de eerste oorzaak hier niet van toepassing was blijft alleen de tweede over. Meer dan eens is een vroeg-christelijke kerk gebouwd op een (gallo-)romeinse voorganger. Dan komen we dus terecht bij een voorafgaand heiligdom dat op 52° was 'georiënteerd', waardoor de zon op 30 mei bij opkomst recht over de lengteas scheen.

30 mei was een datum die voor een Gallo-Romeinse bevolking veel betekenis had. Het was de een na laatste dag van een reeks waarin speciaal de godin Diana werd vereerd. En als er één godin was die in de Eifel en aangrenzende streken werd vereerd was het wel Diana. Op een paar kilometer afstand van de abdij Echternach, die zo'n grote rol in het verleden van Deurne heeft gespeeld, staat nog altijd het restant van een Diana-monument. Bij Katzvey, halverwege Bonn-Eupen, vond men een stèle met een inscriptie die verwees naar een kleine Dianatempel. Bij Bad Bertrich in het hart van de Eifel zijn de resten van een grote Dianatempel met thermen gevonden.

Afb. 13 De ruïne van de abdij Orval/Florenville in Luxemburg (B) in de 19e eeuw. (Anoniem schilderij.)

De Romeinen stelden de regionale godin Arduinna gelijk aan Diana. Die werd op talrijke plaatsen in de Eifel en de Ardennen vereerd als Diana Arduinna, tot in de 6^e eeuw toe, want in 565 eiste de H. Walafrid dat die verering bij het huidige Florenville stopte en liet hij een Dianabeeld omver halen. Hij vertelde dit aan de beroemde geschiedschrijver Gregorius van Tours (538-594) die hem bezocht en het gebeuren vastlegde.⁴⁵ Op een paar kilometer afstand van Florenville ligt de ruïne van de middeleeuwse abdij van Orval. De abdijkerk lag op dezelfde kompasrichting als Deurne, 52° - het getal van Diana, boven merovingische graven. Toeval?

Zoals elders beschreven was de Deurnese kerk nog in 1600 een altaar van Maria-in-het-Kraambed rijk, na het Concilie van Trente een verboden Maria.⁴⁶ Datzelfde altaar was vóór 1500 aanwezig in Vlierden, Culemborg en Reimerswaal en in de Utrechtse Buurkerk. Deze vier kerken lagen alle op 72°. Men kan natuurlijk van toeval spreken, maar dat wordt op den duur toch onwetenschappelijk.

De kompasrichting van oude kerken heeft soms wel degelijk een nog oudere betekenis en dan waarschijnlijk op basis van een voor-christelijke voorganger. Het behoort daarom heel goed tot de mogelijkheden dat de eerste Deurnese kerk werd gebouwd op een heuvel waar al een kerkhof lag bij een vroeger Diana-heiligdom. Restanten daarvan kunnen in ruïneuze toestand nog zichtbaar zijn geweest of men trof de fundering aan toen men aan de bouw van een kerkje begon.

4 het hellegat

a. een intrigerende locatie

Eeuwenlang was Deurne een *Hellegat* rijk. De eerste vermelding dateert uit 1387, de laatste uit 1865. Het lag op de huidige kruising van Maassingel, Schelde en Deltasingel. Een opvallend toponiem dat om een verklaring vraagt. Dat is niet zonder risico, want men lijkt al gauw te lijden aan wat Bach beschreef als "*de zucht om vele van onze plaatsnamen met Germaanse godenfiguren te verbinden*".⁴⁷ Schönfeld sloot zich daarbij aan, door te stellen dat er voorzover hem bekend in het Nederlands geen waternamen bestaan die met de naam van een Oudgermaanse god zijn samengesteld. Hij wilde zijn opvatting dat hel '*laaggelegen, moerassig*' betekent handhaven.⁴⁸

In België liggen ook van die Hellegaten. De Belgische toponymist Carnoy zat wat dat betreft in dezelfde spagaat als Van Berckel&Samplonius. Net als zij verklaart hij Helhoek in de regio Rijkervorsel als "*coin de l'enfer*" (hoek van de hel), merkwaardig genoeg ook hier zonder enige verklaring(!), maar bij het veel duidelijker Helleputte bij Denderleeuw stelt hij "*trou au bas de la pente*" (gat/put aan de voet van de helling). Hij zegt er echter wèl meteen bij: "*communément compris comme 'trou d'enfer'*" (gewoonlijk begrepen als gat van de hel).

Kennelijk dacht de plaatselijke bevolking er -terecht of niet- dus anders over dan de taalkundige.

Volgens Gysseling was hel (uit Germaans *haljo*) een "*dieper gelegen plaats-, naam van talrijke moerassen*" reeds in de Germaanse tijd verbonden met het volksgeloof; later werd het verchristelijkt tot het huidige begrip *-hel-*. De betekenisevolutie loopt volgens hem parallel met die van lat. *-infernum-* (hel) dat ontstaan is uit *-inferior-* (onder, laag gelegen). Hij dacht er dus duidelijk anders over dan Carnoy.⁴⁹

Waar kwam die vooral in Frankrijk veelvuldig voorkomende naam "*Trou d'Enfer*" vandaan? De verklaringen lijken zich soms op te dringen. In Orly bij Parijs bevindt zich bij een bron een *Trou d'Enfer* naast een grafveld uit de late IJzertijd. Bij Royaumeix in Lotharingen ligt een *Trou d'Enfer* boven op een Merovingisch grafveld. Hetzelfde is het geval in Auffargis, 20 km. ten zuidwesten van Versailles.

In Duitsland is het niet anders. Helle is nu een stadswijk van Groß Pankow in de Landkreis Prignitz in Brandenburg. De *Teufelsberg* in Helle is een cultische begraafplaats waar in de vroege bronstijd (ca. 800 v.C.) jonge vrouwen en kinderen werden begraven. Vlak erbij ligt het Seddiner Koningsgraf.

België heeft ook zo'n sprekend voorbeeld. In Denderleeuw ligt het *Hellegat* op een kruispunt van twee wegen- naast het oude kerkhof, vlak bij Wolfsveld en Wolfspuit,⁵⁰ zoals het Deurnese Hellegat de

zuidoostpunt van de Wolfsberg aangaf. Men zal in deze situaties echt met een religieuze context rekening moeten houden. En als dat dáár het geval is, waarom dan hier niet?

In Deurne ligt het Hellegat bovenop het bolle akkercomplex, weliswaar een halve meter lager dan omringende grond, maar geen moerassige plaats want er lagen gewone akkers omheen. Van de 75 vermeldingen die ik in het toponiemenoverzicht van Deurne heb opgenomen is er niet één die verwijst naar natte grond, laat staan naar een poel of moeras.⁵¹ Wel opmerkelijk is dat de Groeneweg met een extra slinger naar het Hellegat liep. (Zie pag. 8, afb. 4) Alsof dat iets was dat per se aangedaan moest worden, iets dat je zou kunnen verwachten bij heilige plaatsen, maar niet bij een poel of moerassig gebied.

Is er een aanwijzing dat het Deurnese Hellegat naar iets 'heiligs' verwees? Daar hoeft geen twijfel over te bestaan.

B. geen hellegat

Ook auteur dezes heeft lang gedacht dat het Deurnese Hellegat een connectie moest hebben met de hel of met de Germaanse godin van de onderwereld Hella die voortleeft in vrouw Holle. Hij had zich die moeite kunnen besparen.

De oorspronkelijke naam luidde niet Hellegat. De oudste vermelding uit 1379 is "*aen gheen **heyliche gat***".⁵² In 1487 lezen we: "*al die ernissen die liggende sijn aen dese zijde van den **Heilichgaetstraeten** ter kerckenwaert*", in 1573 "*een stuk land gelegen in het **Heylichgat***", in 1592 "*een akker, gelegen aan het **heilich gaet**, op de kant van de weg naar het Derp*", in 1605 "*het perceel is alhier gelegen in het **Heijlichgat***", in 1637 "*'t **Heijlig Gait** bij de Peelstraet*", 1642 "*aan de Groeneweg, ook genaamd den **Heijlen Gatse Wegh***" en in 1685 -300 jaar na de oudst bekende vermelding- "*de Grooten acker opde **Heijligaetse wegh***".⁵³

Zoals zo dikwijls trad er in het spraakgebruik een langzame evolutie op, veroorzaakt door de menselijke luiheid. Wij zeggen -zaddoek- in plaats van -zakdoek-. Dat zien we nogal eens na explosieve medeklinkers zoals de -k- of bij twee assimilerende medeklinkers zoals bij -vammorgen- in plaats van -vanmorgen-. Mijn eigen familienaam evolueerde zodoende van spanheimer via spaneimer-spanemer-spanmer naar spamer, waarbij soms voor één en dezelfde persoon in één en dezelfde inschrijving meer dan één van deze vormen werd gebruikt.⁵⁴

Dat geldt zowel voor de gesproken als voor de geschreven vormen. Vandaar dat de vorm **Heylichgat** uit 1573 al in 1502 ook voorkomt als **Heyligaet**. Het zal voor de uitspraak geen verschil hebben gemaakt, want de twee -g- of -ch- klanken werden vanaf het begin als één klank gesproken. Maar er kan geen twijfel aan bestaan dat met het eerste woorddeel nog steeds -**heilig**- werd bedoeld. We komen deze vorm **Heyligaet** ook tegen in 1505 en 1519 en daarna doorlopend (1540, 1624, 1727, 1792), tot zelfs in 1792 het **Heijlegat** en in 1865 het **Heilgat**.

Waar komt dan de vorm Hellegat vandaan?

Al in 1447 zien we een vermelding "*een stuc lants aen gheen **hellegat***". Maar die komt niet uit een Deurnese inschrijving maar uit een Helmonds schepenprotocol.⁵⁵ Het blijkt een kwestie van uitspraak te zijn. De lange -e-klank werd in de middeleeuwen zichtbaar gemaakt door er een -i- of -y- achter te schrijven. Dat gebeurde ook bij andere klinkers, tot op de dag van vandaag bewaard gebleven in Oirschot en Oisterwijk (uit te spreken als Oorschot en Oosterwijk). De correcte uitspraak van de Duitse stad Soest is daarom nog steeds 'soost', óók in Duitsland. Zo kon een geschreven -**heyle** gat- gemakkelijk ook uitgesproken worden als -**heele** gat-. En wat weten we precies van de middeleeuwse uitspraak? Vlak bij het Hellegat ontsprong een beek de **Helleman**, waaraan de huidige Hellemanstraat zijn naam ontleent. De oudste vermelding⁵⁶ die ik heb gevonden uit 1539 luidt... "*een stuck erfs metten tymeragien dair op staende, genaemt den **Heelman***"! Die vorm blijft actueel tot 1620, in welk jaar ook **Helman** voorkomt. In 1589 was echter al **Helleman** opgedoken en dat wordt vanaf 1628 de definitieve vorm. Aan die klankveranderingen moeten we niet te veel aandacht schenken. Het Durninum van 721 blijkt in 1069 Durna te heten, in 1271 Dorne, in 1325 Doerne, in 1402 Duerne en in 1479 Deurnen -

maar in 1743 ook nog Dornen, waarbij we de overige 48 andere varianten maar buiten beschouwing laten.

Afb. 14 Het Heilig Gat rond 1840.⁵⁷ Op basis van de Topografische Kaart 1836-1843, gecorrigeerd naar Kadasterkaart 1832.

Waar het bij het Hellegat om gaat is dat de oudste vorm van een *-heilig gat-* spreekt en dat die vorm meer dan 300 jaar lang werd gebruikt, ook in een straatnaam. We moeten afstand nemen van een mogelijk verband met het woord *-hel-* en de godin *-Hella-* en de vraag stellen wat we ons moeten voorstellen bij een **heilig gat**.

c. een heilig gat met uitstraling

Voor de hand ligt om te denken aan een heilige bron, opwellend uit een gat in de bodem. Dat behoort beslist tot de mogelijkheden, want er ontsprongen nogal wat waterloopjes in de omgeving van het Hellegat.⁵⁸ De oorzaak van de heiligheid onttrekt zich aan onze waarneming, maar voor de Keltische bewoners van deze streek -rond het begin van onze jaartelling- was een heilige bron een alledaags verschijnsel. Ierland en Bretagne liggen er nog vol mee, maar ze zijn uit heel Europa bekend. Bleef de heiligheid van die bron ook bewaard na de vestiging van het christendom?

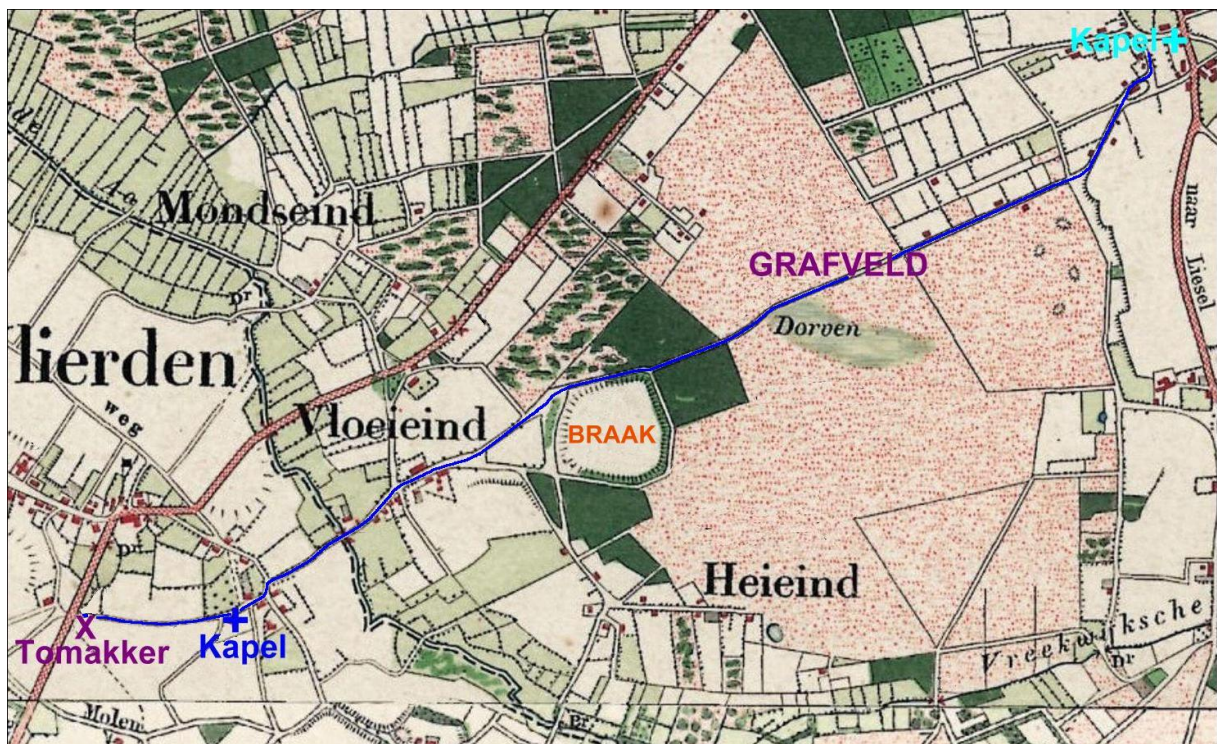
Het volk was gehecht aan zijn traditionele geloof en nam slechts traag de nieuwe opvattingen en denkbeelden over.⁵⁹ *"In de 9e eeuw vormde het heidendom nog steeds een bedreiging. (.....) Niemand zal ooit kunnen zeggen wat er precies van het evangelie doordrong tot de boerenmassa's die bijeen scholen in hun hutten, die aan de kerkdeur op een afstand werden gehouden, die de gebaren van*

de priester alleen vaag vanuit de verte konden waarnemen en alleen de echo's opvingen van een gezang waarvan de Latijnse woorden hun volledig ontgingen".⁶⁰ Dat zal in de 10^e eeuw niet spoorslags veranderd zijn.

Nog in de 11e eeuw schreef bisschop Burchard van Worms een biechtboek, waarin vragen stonden die de priesters in de biecht aan de gelovigen moesten stellen: *"Heb je gebeden buiten de kerk, bv. bij een bron of op een kruispunt; heb je daar een kaars aangestoken en een offer gebracht; heb je dat gedaan bij een kruis langs een grote straat?"*. In Duitsland werden toen nog op verboden plaatsen, namelijk bronnen en rotsen, gelagen gehouden, waarbij bloed werd gedronken.⁶¹ Men gaat vaak uit van de premisse van de éne Kerk en de éne religie. Maar sommige vormen van heidendom overleefden meer dan 1000 jaar bestraffing en marginalisatie. Het meeste verdween pas in recente tijden, niet door een stijgende impact van de kerk, maar door de stijgende rationalisatie van onze samenleving.⁶²

Op zich is het dus helemaal niet vreemd dat een voorchristelijke heilige plaats ook in de 14^e eeuw nog werd aangeduid als het Heilige Gat, wat echter beslist niet inhoudt dat er zich toen nog heidense taferelen afspeelden. Het was een aanduiding geworden, mogelijk met wat eerbiedwaardige trekjes, maar het heeft wel de herinnering aan een ver verleden nog lang vastgehouden. Dat blijkt ook als we van de Willibrorduskerk naar het Heilig Gat wandelen en dan onze route vervolgen in de richting Vlierden.

Vanaf het Heilig Gat liep een pad naar het terrein waar in 1837 een groot urnenveld uit de Late IJzertijd (ca. 300-200) was gevonden. Die grafheuveltjes hebben er eeuwenlang gelegen zonder dat iemand zich ermee bemoeide. In het algemeen bleef men daar in christelijke tijden liever uit de buurt, maar in de voorchristelijke periode zal het een regelmatig gebruikte route zijn geweest. Aan dat pad werd later een christelijke kapel gebouwd. De oudst bekende vermelding van de Antoniuskapel is uit 1429. Zo ontstond natuurlijkerwijze een soort religieuze route. En die liep nog verder.

Afb. 15 De Topografische kaart van 1891. (aangepast⁶³)

Langs het Grafveld gaande passeerde men De Braak, de Vlierdense kapel van Maria-in-het Kraambed en kwam men langs de Tomakker uiteindelijk in Vlierden. Gewoonlijk associeert men -braak- met braakliggende akkergronden, in sommige gevallen ook met moerassig of onvruchtbaar gebied. Nieuw onderzoek heeft uitgewezen dat -braak- ook een geheel andere betekenis kan hebben. Het Duitse *Breite*, in Zwaben *braike/breike*, in Frankrijk *braige/braigle* duidt altijd akkerland aan, uitsluitend

voorbehouden tot uitbating van de hof/hoeve waartoe het behoorde, dus niet te benutten voor gemeenschappelijk gebruik. Het was altijd eigendom van de landheer of van diens meier of van de kerk.⁶⁴ De Deurnese hoeve Ter Brake was eeuwenlang adellijk bezit met een hoge waarde. Met de Braak in het Vloei-eind was echter meer aan de hand.

Ouwerling schrijft daar in zijn Geschiedenis van Deurne het volgende over: "*Onder het Vloei-eind ligt een bijna vierkant opgehoogd stuk land, De Braak geheeten. 't Is bepaald een schans van heel ouden datum. Oude grachten en wallen zijn nog vrij duidelijk te bespeuren. Bij den eersten oogopslag zelfs ziet men, dat deze hoogte niet het werk is van de natuur. De Braak ligt maar een goede vijftig meter van het Germaansche kerkhof*".⁶⁵ Alhoewel zijn boek in 1933 werd uitgegeven presenteerde hij de tekst ervan al in 1883 aan baron De Smeth, toenmaals titulair heer van Deurne.

De kaart van afb. 15 geeft dus redelijk de situatie weer zoals Ouwerling die schetste. Die zal men niet gemakkelijk meer terugvinden. De Braak ligt nu in de noordoosthoek van de kruising van de Vlierdensedreef met het Knooflookpad. Rond 2000 heb ik daar met archeologe Ria Berkvens nog gezocht naar archeologische restanten zoals men die op een bolle akker met een oud esdek kan vinden. Hoe dankbaar we Ouwerling ook mogen zijn met zijn verwijzing naar de "*oude grachten en wallen*" die hij kennelijk nog met eigen ogen heeft gezien, moeten we toch zijn beschrijving met de nodige voorzichtigheid lezen. De uitdrukking "*Germaansche kerkhof*" zij hem vergeven, want dat was de toen heersende opvatting. Maar de afstand tussen De Braak en het grafveld uit de IJzertijd bedraagt ruim 200 m.

Dat de hoge ligging niet het werk van de natuur was is zeer betwifelbaar. Mogelijk heeft Ouwerling vanwege grachten en wallen gedacht aan een door mensen opgeworpen heuvel met versterkingen, noodzakelijk in oorlogstijd. Maar het pad van Vlierden langs De Braak naar Vreekwijk of Veldheuvel is niet een voor de hand liggende route van vijandelijke troepen om Deurne binnen te vallen. Het waren in de 16^e eeuw Gelderse troepen waar Deurne last van had en die kwamen uit het Gelderse Overkwartier, dus uit het oosten. Bovendien heeft een esdek op een bolle akker een aantal eeuwen nodig om de nodige dikte te bereiken. In 1382 was die al in gebruik als akker.⁶⁶

Wat was de Braak dan?

Afb. 16 Links het fietspad langs het nieuwe Knooflookpad. Rechts -met mais beplant- de Braak. De bomen staan op de rand van de vroegere 'wal'. De greppel links is drooggevalle.

Een reële verklaring zou kunnen zijn dat het wat men in Duitsland noemt een -wallburg- is geweest (niet te verwarren met een burgwall, een versteviging rond een burcht). In Duitsland bedoelt men met

een wallburg een versterking van wallen rond een hoger gelegen terrein uit de prehistorie of de Late IJzertijd, maar ook nog wel uit de vroege middeleeuwen. De wal was soms een houten pallisade en in andere gevallen een aarden wal. Het omwalde terrein kon tot 4 ha. groot zijn. Ze komen vooral in Zuid-Duitsland voor, maar ook nog zo noordelijk als het Teutoburgerwald. De Erdenburg is bijvoorbeeld een wallburg uit de late IJzertijd in Moitzfeld, een onderdeel van de stad Bergisch-Gladbach. Zij werd gebouwd door de Sigambriërs, een Germaanse stam uit het Nederrijngebied en door keizer Tiberius verplaatst naar het gebied tussen Aken en Jülich. Volgens Tacitus speelden ze een rol in de Batavenopstand van 69/70 n.C. Ze worden nog vermeld tijdens de regering van Hadrianus rond 130.

Op zo korte afstand van het urnenveld uit de Late IJzertijd zou een wallburg uit diezelfde periode niet echt vreemd zijn, maar een Germaanse stam uit de Romeinse periode zou evengoed voor de bouw verantwoordelijk geweest kunnen zijn. Qua oppervlakte past de Braak ook in het verhaal, want ruw geschat was die ca. 3½ ha. groot.

We zullen het nooit weten, want van de wallen en grachten uit Ouwering's tijd waren 20 jaar geleden nog slechts wat droge greppels over. Slechts het feit dat het terrein een stuk hoger lag dan de weg er langs liet de ligging van de Braak nog herkennen. Opgravingen zijn er nooit geweest, ook niet bij de aanleg van het Knoflookpad (een weg voor snelverkeer....!)

Een wallburg uit de tijd van de urnen, d.w.z. een paar honderd jaar voor het begin van onze jaartelling, lijkt mij het meest waarschijnlijk. Mocht dat kloppen, dan was het voor een nog heidense bevolking zo al niet een religieuze dan toch een eerbiedwaardige plaats. Verder wandelend komt men uiteindelijk in Vlieden uit bij een Tom-akker, een duidelijk herinnering aan een Romeinse begraving of een latijnse benaming van een oudere grafheuvel. Ondertussen is men dan de kapel van Vlieden gepasseerd waar het altaar van Maria-in-het Kraambed werd vereerd met als oudste zekere vermelding 1243.⁶⁷ Zowel deze kapel als de Antoniuskapel in Veldheuvel liggen aan deze route die van een kerk via een voorchristelijke bron langs een voorchristelijk urnenveld en een voorchristelijke wallburg naar een voorchristelijke grafheuvel liep. Daar de route zelf het oudst is zijn de kapellen aan de route gebouwd en is niet de route uit de aanwezigheid van de beide godshuizen ontstaan. Het beginpunt, de Willibrorduskerk, lag werkelijk op een historische locatie.

5 het kerkhof en zijn dagelijkse functie

Een kerkhof lijkt op het eerste gezicht geen onderwerp voor spectaculaire zaken, tenzij in wat overdreven moderne horrorfilms. Dat is een misvatting. De literatuur over kerkhoven en hun eigenaardigheden is onoverzienbaar. Veel kerkhoven hebben een eeuwenlange geschiedenis achter zich, liggen midden in de gemeenschap en krijgen nog dagelijks aandacht, eerbied of bewondering.

Het Deurnese kerkhof past hier uitstekend in, alhoewel de benaming kerk-hof hierbij wat misleidend is. Het legt meteen een relatie met het kerkgebouw dat er staat, maar oorspronkelijk was het karakter ervan veel algemener. Het Duitse Friedhof geeft dat veel beter weer. Het middelhoogduitse 'vride' betekende omheining en ook de omheinde ruimte. 'Vriden' was beschermen, in bescherming nemen, onder andere door een beschermende omheining. Een 'vrit-hof' was gewoonlijk een omheinde ruimte rond een tempel en later een kerk. Het terrein -en daarmee de kerk- werd daardoor afgezonderd van het publiek toegankelijke domein. We zien dat nog terug in het woord 'vrijthof', o.a. in Maastricht, een plein dat bij de kerken daar hoorde en oorspronkelijk door hekken was omgeven. Het woord had derhalve eerder een juridische dan een religieuze betekenis.

Juist door zijn juridische status was een kerkhof dikwijls veel groter dan uitsluitend voor het begraven nodig was. Een prachtig voorbeeld vinden we in de Deurnese archieven.

In de burgemeestersrekening van het ambtsjaar 1713/1714 lezen we: "*Item betaalt voor vormen backen en stookken, mitsgaders klot en torff van zeven monden steen tot het maken van een nieuwe muur om het kerkhof alhier tot Deurne*". Een mond steen omvatte in Deurne 18000 stenen.⁶⁸ Zeven monden stenen telden dus 126.000 stenen. Wat kon je daarmee?

Ervan uitgaande dat de stenen ongeveer dezelfde maat hadden als die nu nog aanwezig zijn in het onderste deel van de kerktoeren en van het kerkkoor waren ze ca. 23 cm. lang en ca. 5 cm. dik. Met de zichtbare voegen erbij geteld komen we op 25 cm. lengte en 7 cm. dikte. Dat betekent dat er in de lengte 4 stenen in een meter gingen.

Afb. 17 De Visser met de toenmalige muur rond het kerkhof in 1890. De hoogte van de muur mag op ca. 2 m. worden geschat.

Van een bepaald stuk kerkhofmuur was vastgelegd dat dat 7 voet hoog moest zijn. In 1832 bij de invoering van het kadaster was de Deurnese voet op 28,7 cm. gesteld. Een 7 voet hoge muur was dus ca. 2 m. hoog. Om aan 2 meter te komen moesten er 28 lagen steen van 7 cm.

dikte (steen inclusief voeg) op elkaar gestapeld worden. Het lijkt niet onredelijk om dat op de gehele kerkhofmuur toe te passen. Voor een muurstuk van 1 m. lengte en 2m. hoogte waren derhalve $4 \times 28 = 112$ stenen nodig.

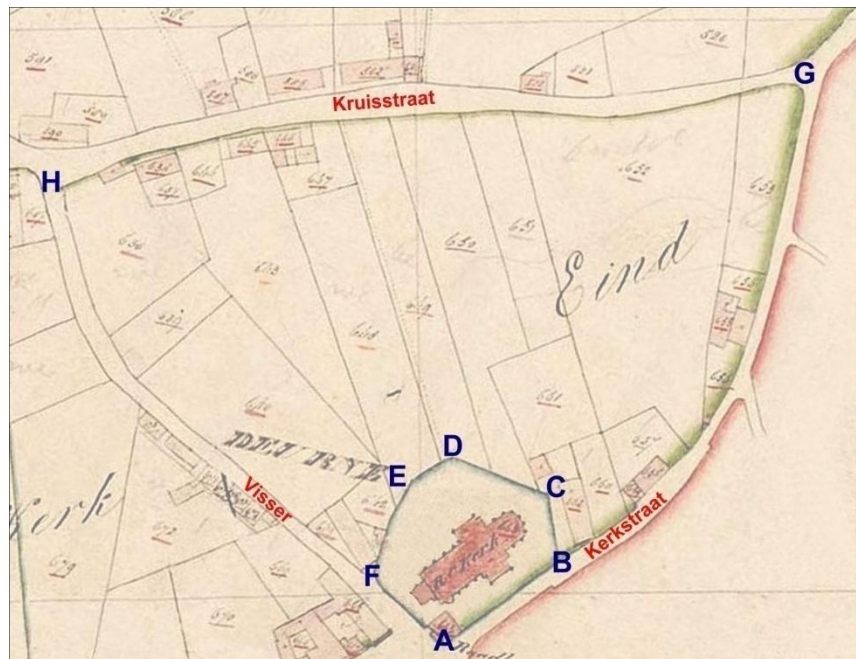
Met 126.000 stenen kon daarom een muur van $126.000 : 112 = 1125$ m. gebouwd worden.

Als we dat toepassen op de omvang van het kerkhof zoals dat op kaarten vanaf ca. 1800 zichtbaar is dan komen we voor een verrassing te staan. Op de kadasterkaart van 1832 wordt het kerkhofterrein aangegeven met de letters A-B-C-D-E-F. De lengte van die omtrek is slechts ca. 230 m.

Afb. 18. Het kerkhof en de kerk op de kadasterkaart van 1832.

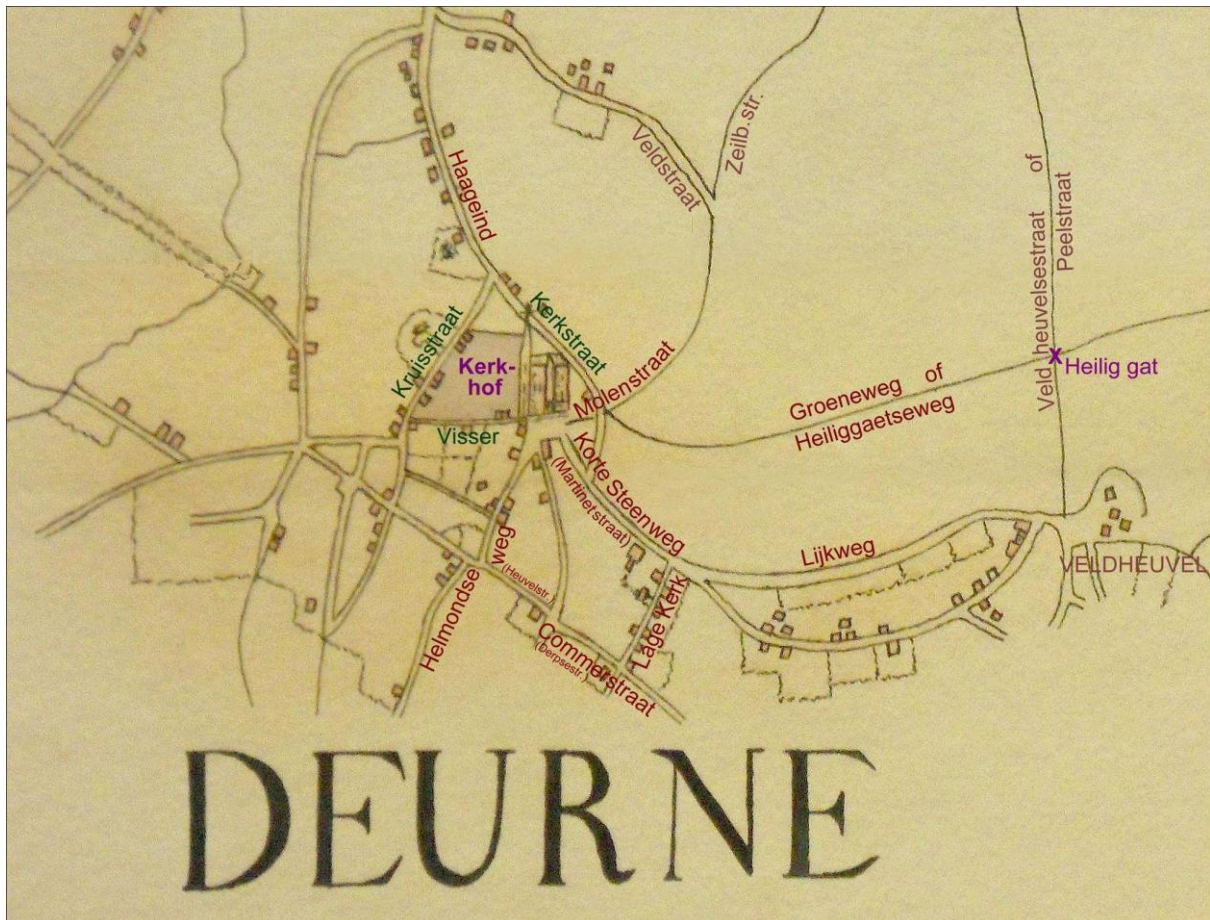
Is het een louter toeval dat de lijn, aangegeven door de punten A-G-H-A ca. 1100 m. lang is? Dan zou het inderdaad een fors kerkhof zijn geweest. Nu kan men er tegenin brengen dat als de muur niet halfsteens dik was maar een hele steen, men er slechts 550 m. mee kon ommuren.

Maar kerkhofmuren die ondersteund werden door steunberen hoefden niet een hele steen dik te zijn en waren dat vaak ook niet. Bovendien is er al in 1469

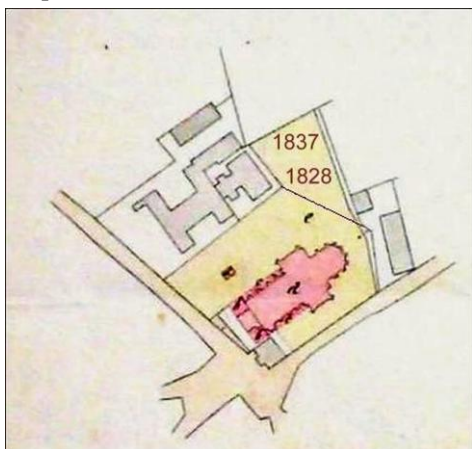
sprake van een muur om het kerkhof, in 1649 wederom en in 1664 weer. Er hoefde dus geen totaal nieuwe muur opgetrokken te worden. Het ging klaarblijkelijk om het vernieuwen van vervallen of ingestorte gedeelten. Maar zelfs als daarbij ook nieuwe steunberen opgetrokken moesten worden en

ezelsruggen op de muur moesten worden aangebracht was de hoeveelheid stenen in 1713 groot genoeg om een muur van 1100 meter te renoveren.

Afb. 19 Deurne in 1716 op de Peelkaart van landmeter Hendrik Draeck. (bew. door auteur)

De kaart van Draeck is vrijwel uit hetzelfde jaar. Hij tekende daarop vrij nauwkeurig de Peel en gaf daarbij de dorpen en gehuchten als oriëntatiepunten en aan. Het wegenpatroon komt wat vreemd over omdat het noordoosten bovenaan ligt, maar de straten in het centrum zijn goed herkenbaar. Hij geeft een leeg terrein bij de kerk aan met wat bebouwing aan de rand. Het kerkhofterrein is door auteur dezes gearceerd. Mogelijk liep het tot de door Draeck aangegeven lijn. Maar die kan ook een pad aangeven en dan liep het kerkhof door tot aan de kruising Kerkstraat-Kruisstraat, zoals hierboven besproken.

Afb. 20 Het begrafenisterrein in 1880.

Is zo'n groot kerkhofterrein in overeenstemming te brengen met wat we van het kerkhof in vroeger tijden weten? Het terrein rond een kerk had vaak grote afmetingen omdat het tevens een sociale functie had. Slechts een gedeelte diende als begraafplaats.⁶⁹ Hoe klein het gedeelte was waar feitelijk begraven werd blijkt uit het feit dat in 1828 een terrein ten noorden van het kerkgebouw werd gekocht door de gemeente om de eigenlijke dodenakker te vergroten.⁷⁰ In 1837 wordt er nogmaals grond bijgekocht.⁷¹ Dat terrein is te zien op een tekening die burgemeester Van de Mortel in 1880 naar de architect Pierre Cuypers stuurde in verband met de voorgenomen verbouwing van de kerk. Het bevat

een schets van het kerkhof met in de legenda: "(Geel gekleurd) de begraafplaats". De uitbreidingen van 1828 en 1837 zijn omlind aangegeven. Hieruit blijkt ook dat op dit terrein nooit al die vroegere activiteiten hebben kunnen plaatsvinden waarover hierna gesproken zal worden.

Over het kerkhof in de periode 1400-1800 zijn we goed geïnformeerd. We moeten daarbij een onderscheid maken tussen activiteiten die te maken hadden met de doden en het begraven, en activiteiten van maatschappelijke aard, zowel politiek en juridisch als commercieel. Het kerkhof werd letterlijk voor van alles gebruikt en ooit speelde het bij oorlogshandelingen een rol. Ook het gedeelte buiten de eigenlijk dodenakker was 'kerk'-hof en als zodanig geheiligd. Dat leverde vreemde spanningen op en in 1631 moest het zelfs opnieuw worden gewijd.

a. het kerkhof van de doden

De sociale verschillen waren in de middeleeuwen niet anders dan in onze tijd. De dorpsheer liet zich begraven in zijn eigen grafkelder onder het hoogaltaar in de kerk. Andere notabelen en welgestelden wilden zo dicht mogelijk bij het altaar liggen, en herhaaldelijk lezen we dan ook over begravingen in de kerk. Voor de 'gewone' mensen was er het kerkhof. De manier van begraven daar week nogal af van onze tijd. De doodskist bestond alleen om mensen naar het kerkhof te brengen en dan nog maar in enkele gevallen. Meestal werd men op een kar naar het kerkhof gebracht, liggend in de kleren waarin men gestorven was of in een doodshemd. De overledene werd op een baar gelegd die door de naaste burenen het kerkhof werd opgedragen.

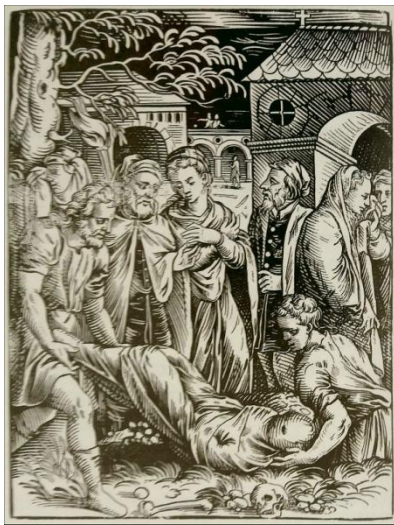

Afb. 21 Een tekening van J. de Beijer uit 1738 geeft een armen-begrafenis in Sömeren weer.

Een prachtige prent van Jan de Beijer, een bekende tekenaar van stad- en dorpsgezichten, geeft de situatie goed weer. Links staat de kar waarop de dode werd vervoerd. Vooraan in de stoet lopen acht burenen met de baar op hun schouder. Daarachter volgen de weduwe met kind en andere familieleden. Het gaat duidelijk om een begrafenis op het kerkhof en niet in de kerk, want de doodgraver en zijn helpers en de priester zijn net zichtbaar boven de kerkhofmuur. Zo dicht aan de muur werden meestal de allerarmsten begraven. We mogen aannemen dat het er in Deurne niet anders aan toe ging.

Bij het graf aangekomen legde men de dode op een plank die daarna schuin in het graf werd gestoken. Door de plank langzaam weg te trekken zakte het lijk geleidelijk aan op zijn plaats.⁷² Veel doden werden naakt begraven of in stro. In Brugge (B) werd in 1744 nog een fundatie gesticht om voor deze armen toch nog een mis te laten lezen: "*De voorgenomen fondatie voorziet een mis tot lafenis van ider ziele wiens lichaem aldaer sal commen begraven te worden in stroy sonder kiste*".⁷³ Beroemd is het verhaal van Keesje, het diakenmannetje uit de Camera Obscura van Nicolaas Beets uit 1839, die stiekem geld had gespaard om in een eigen hemd begraven te kunnen worden.

Zelfs bij deze eenvoudige begravingen bestond nog standsverschil. Wie wat geld had kon een graf voor één enkele dode laten graven. Maar de echt arme mensen werden in massagraven bijgezet. Daarvoor waren diepe kuilen gegraven waarin de doden een dunne laag aarde over zich heen kregen, in afwachting van een volgende bijzetting, tot de kuil vol was. Omdat de eigenlijke dodenakker niet echt groot was moesten graven bijtijds geleegd worden en de beenderen worden bijgezet in een knekelhuis of in een beenderkuil. De toestemming van de nabestaanden werd daarbij niet gevraagd en er waren ook geen voorschriften voor.

Afb. 22 Graflegging. Houtsnede van Martin Hütschmann uit 1575.

Soms waren de grafkuilen niet diep genoeg, waardoor na de begrafenis ooit nog een arm of voet gedeeltelijk zichtbaar was. Daarom werden er voorschriften gegeven voor de minimale diepte van het graf, meestal minstens een el (ca. 90 cm.), soms de hoogte van de bij te zetten persoon.

Op afb. 21 zien we de knecht van de doodgraver in de grafkuil staan. De diepte daarvan bedraagt hier hoogstens 60 à 65 cm. De dode wordt - alleen gekleed in een soort lijkwade- in het graf gelegd. De schedel op de voorgrond is niet het christelijk symbool dat zo dikwijls wordt gebruikt om de vergankelijkheid van het leven te benadrukken. Het was een gewoon verschijnsel op kerkhoven. Waarschijnlijk was men wat onzorgvuldig te werk gegaan bij het ruimen van het graf en was van een voorgaande dode niet het hele skelet naar het knekelhuis gebracht. Soms leidde

dit tot ergerlijke taferelen, zoals kinderen die met de beenderen speelden of met de schedels voetbalden, zoals nog in 1932 in Made gebeurde.⁷⁴

Of dat in Deurne ook gebeurde is onbekend, maar wel lezen we in de kerkmeestersrekeningen van 1807: "*Aan Geef Haazen voor doodsbeender raapen 0:3:0*".⁷⁵

Is de dode in het graf gelaten dan maken de volgers een omgang om het graf en gaan daarna in de kerk voor de overledene bidden.⁷⁶

Afb. 23 De Catharinakerk in Eindhoven met het kerkhof in 1583. Tekening van Frans Hogenberg.

Omdat de kerk in 1798 weer aan de katholieken zou worden teruggegeven werd een waardebepaling gemaakt om te kunnen vaststellen op welke schadeloosstelling de protestanten recht hadden. Zij hadden tenslotte 'hun' kerk verloren en moesten maar aan een nieuw kerkgebouw zien te komen. Naar rato van hun aandeel in de bevolking van Deurne hadden zij recht op een bedrag, dat uiteraard uiterst minimaal was. Diezelfde regeling werd ook op het kerkhof toegepast. Op 6 november 1799 werd het kerkhof met bomen getaxeerd door taxateurs van beide zijden. Gezamenlijk kwam men tot een waarde van 367,- gulden.⁷⁷

Uiteraard sloeg dit alleen op de dodenakker, want de rest van het kerkhofterrein bleef voor de protestanten als burgers van Deurne gewoon toegankelijk. Dat de bomen wel in de taxatie werden opgenomen is begrijpelijk, want de verkoop van het hout leverde hen wel een recht op een aandeel op.

De bomen maken ons tevens duidelijk dat er nog vrijwel geen grafzerken of andere monumenten op het kerkhof stonden. Oude prenten tonen ons overal lege kerkhoven zoals in Eindhoven. (Afb. 23) Daar zien we alleen een knekelhuisje, net als in Deurne in 1880. (Afb. 20) Grafmonumenten en zerken zien we pas in de 19^e eeuw verschijnen. Voor die tijd stonden er wel kruisen, maar niet in de protestantse tijd.

Afb. 24 Munten gevonden bij de opgraving bij de St.-Catharinakerk in Eindhoven in 2006.⁷⁸

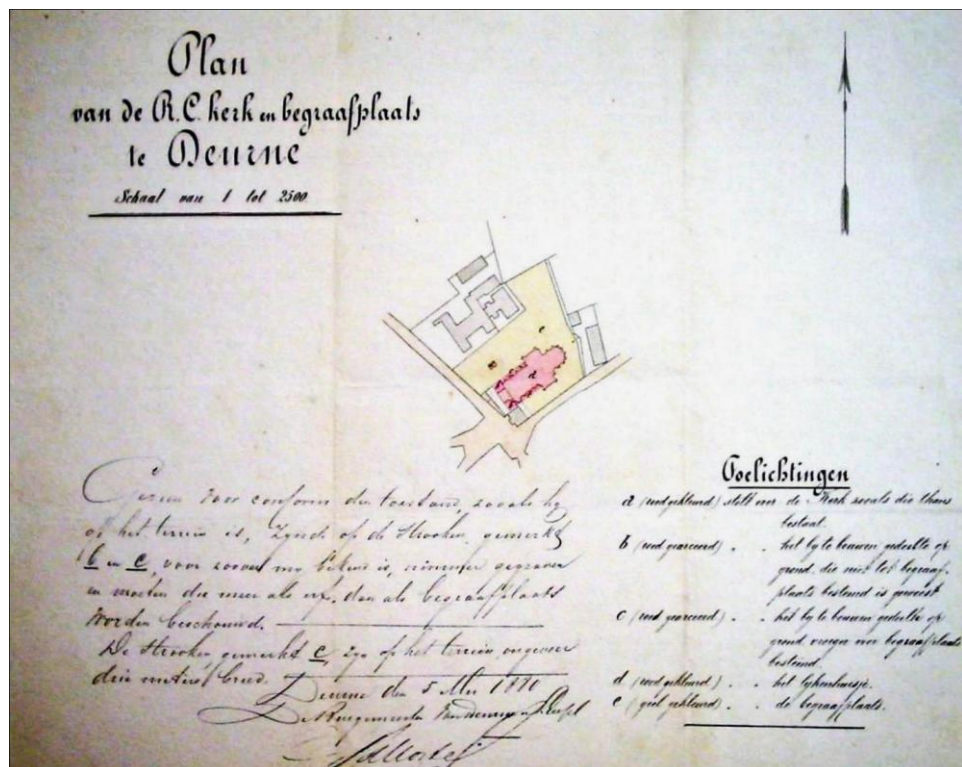
In Eindhoven vond stadsarcheoloog Nico Arts bij de opgraving van de lijken bij de Catharinakerk in 2005/2006 wél iets opmerkelijks: munten in en bij de schedels. De Grieken gaven hun doden al munten mee om de veerman Charon te kunnen betalen voor de overgang naar de onderwereld. Dit gebruik bleek in de christelijke periode niet uit te roeien en dus accepteerde de kerk het, zij het dat de munt nu voor Petrus bedoeld was, voor toegang tot de hemel waarvan hij immers de sleutel had. Maar Petrus of niet, het was op zich een onchristelijke gedachte, alsof voor toegang tot de hemel betaling was vereist en Petrus corrupt zou kunnen zijn.

Tenslotte was er nog een probleem: de doodgeboren kinderen. Daar ze niet gedoopt konden worden konden ze niet in gewijde aarde worden begraven. Maar omdat ze nog geen zonde hadden kunnen begaan konden ze ook in niet in de hel en zelfs niet in het vagevuur komen. De kerk had voor hen speciaal het 'voorgeborchte' gecreëerd. Daar genoten ze wel van de hemelse gelukzaligheid, maar zonder God te kunnen zien. Paus Benedictus XVI heeft dit in 2007 als achterhaald bestempeld. Maar gelukzalig of niet, op het kerkhof was geen plaats voor hen, althans niet in de gewijde aarde. Op sommige plaatsen werden ze wel tegen de kerkmuur aan begraven onder de dakgoot. Het water dat van het dak drupte was naar men dacht toch ietwat 'geheiligd' door het kerkgebouw en zou de kinderen die onder de drup lagen toch min of meer 'dopen'.

Afb. 25 De kaart met de mededeling van de burgemeester aan architect Cuijpers van 5 mei 1880.

Het was juist om die reden dat Pierre Cuijpers wilde weten of dat in Deurne ook het geval was. Hij wilde bij de voorgenomen verbouwing (1881-1884) van de kerk het schip verbreden en zou dan op geraamtes van kinderen kunnen stoten. De burgemeester kon hem geruststellen.

Hij stuurde een kaartje met daarop o.a. de tekst: "Gezien voor conform de toestand, zoals hij op het terrein is, zijnde op de strooken gemerkt b en c, voor zoover mij bekend is, nimmer gegraven en moeten die meer als erf, dan als begraafplaats worden beschouwd. De strooken gemerkt c zijn op het terrein drie meters breed. Deurne, den 5 Mei 1880 Burgemeester van Deurne en Liessel PA vd Mortel". De stroken b zijn de kleine vierkante terreinen aan weerszijden van de toren, de stroken c zijn de langwerpige terreinen aan weerszijden van het schip, op het kaartje donkerrood gekleurd.

In de toelichting staat bij b: "*Het bij te bouwen gedeelte op grond die niet tot begraafplaats bestemd is geweest*". Bij c staat: "*Het bij te bouwen gedeelte op grond vroeger voor begraafplaats bestemd*". Op afb. 20 is een en ander duidelijker te onderscheiden. Cuijpers kon zijn gang gaan en het schip van de kerk werd verbreed, waarover in een volgend hoofdstuk meer.

Waar waren de doodgeboren Deurnese kinderen dan begraven? We zullen het nooit weten.

B. het kerkhof van de levenden

"In Enkhuizen verbood men in de 15e eeuw colven, clootschieten, het werpen van stenen en andere wansturigheid tegen een boete van 30 stuivers, ook in Leiden was het St.Pancraskerkhof steeds in opspraak, vaak vloeiende er bloed bij vechtpartijen, en moest het kerkhof dan gesloten, steeds opnieuw gewijd worden waarbij de geestelijkheid steeds opnieuw betaald diende te worden.

De veldwachter van Groenlo had het kerkhof gehuurd, om er zijn varkens op te hoeden, en ook het storten van afval en puin kwam regelmatig voor. Omdat er blijkbaar ruimte was voor allerlei evenementen op een kerkhof, mag men ervan uitgaan dat er weinig of geen grafstenen aanwezig waren, ook weer niet zo verwonderlijk, omdat de kosten daarvan bijzonder hoog waren was het voor weinigen weggelegd, en die het betalen konden lagen in de kerk".⁷⁹

"In Schagen (NH) werd de vrijstersmarkt gehouden op het kerkhof. Daar konden jongens met de trouwlustige meisjes kennismaken".⁸⁰

Gerard Rooijackers heeft zijn dissertatie "*Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853*" uit 1994 de spanning beschreven die er in onze regio bestond tussen de strenge normen van de overheid en de dagelijkse praktijk van de dorpsbevolking die bepaald werd door gewoonten en ongeschreven regels. We komen zonderlinge zaken tegen. Zo was er reeds in 1359 sprake van bestuurlijke vergaderingen "*opten kerckhoff te Helmont*". Het aloude gebruik om op heilige plaatsen publieke bijeenkomsten te houden en dingbanken te spannen werd in het begin van de 17e eeuw van hogerhand aangepakt. In Gemert waren in 1568 de instructies m.b.t. de pest afgekondigd op het kerkhof: "*Gebo-den gedaen opten kerckhoff, met gevolge Scepen, gesworen, kerckmeester....(enz.)*". Het kerkhof had vanouds hetzelfde asielrecht als het kerkgebouw. In 1568 traden de Helmondse bestuurders op tegen het aanbrengen van enige "*vleesbancken*" (marktkramen van slagers) op het kerkhof. In 1621 bepaalde een Bossche synode dat "*woeste dansen*" op het kerkhof verboden waren, evenals het schieten op vogels. Bisschop Metsius verzette zich in 1571 ook tegen het gebruik van het kerkhof als wc. Dit was vooral het geval als herbergen met hun achterdeur aan het kerkhof lagen, wat nogal eens voorkwam omdat veel herbergen vlak naast de kerk lagen. Deze klacht hield de hele 17e en 18e eeuw aan en soms betrof het zelfs het kerkgebouw zelf!

Gebeurden zulke dingen in Deurne ook? In 1542 vergaderden de schepenen op het kerkhof met een schuldeiser en diens schuldenaar over een uitstaande schuld. Twee jaar later vergaderden de schepenen en andere gezworenen (mensen met een bepaalde functie die daarop een eed hadden afgelegd) om de inners van de brandschatting te kiezen en hun salaris vast te stellen.

In 1626 moest een man de beschuldigingen die zijn vrouw en dochter over iemand hadden uitgesproken waarmaken. Anders moesten zij op een zondag hun woorden publiekelijk op het kerkhof intrekken. In 1645 werd de benoeming door de heer van Deurne van Otto de Visschere tot schout publiekelijk "*na klokkenslag*" in april, op 't kerkhof, ten aanhore van alle man, voorgelezen.

In 1656 verzochten de pachters van de belasting op hoornvee, bezaaide grond en gemalen graan om hun werk op het kerkhof te mogen doen. Bij de vee- en grondeigenaren werden ze dusdanig gemoles-teerd dat ze hun leven niet zeker waren. Op het kerkhof waren ze tamelijk beschermd tegen geweld.

Op 3 februari 1737 sloeg de bliksem in de kerktoren, waarvan de spits afbrandde. De klokken smolten door de hitte en vielen naar beneden. Pas in 1742 werden er nieuwe klokken gegoten door Joseph Pettit, klokkegieter te Someren. De oven werd opgesteld op het kerkhof. Daar bevond zich ook de kalkkuil waarvoor in 1748 een nieuwe afdichting werd gemaakt.

Arme pastoors verpachtten het kerkhof vaak om er koeien en varkens te laten weiden. Dit was een wijd verspreid gebruik. De kerkelijke overheden verboden het in 1571 en in 1612. Maar in 1648, toen de kerk door de protestanten werd gebruikt, werd een jongen betrapt op het kaartspe-len op het kerkhof

met een vriendje "onder het hoeden ofte waernemen der weijende koijs (koeien)".⁸¹ En uit de kerkmeestersrekeningen blijkt dat het kerkhof nog in de eerste decennia van de 19^e eeuw doorlopend werd verhuurd voor het weiden van schapen, voor 3 gulden en 10 stuivers per jaar.

Het kerkhof, buiten de eigenlijke dodendakker, diende eeuwenlang voor van alles en nog wat. En dat was niet altijd even eerbiedwaardig.

Afb.

Pieter Bruegel de Oude - De kermis te Hoboken. 1559. (detail)

26

Op de prachtige tekening van Brueghel zien we de kerk van Hoboken bij Antwerpen in 1559 met aan de rechterzijde het ommuurde kerkhof. Er is een dienst aan de gang en veel gelovigen lopen de kerk in, maar anderen hangen of zitten op de kerkhofmuur. Een tweetal bidt bij het kapelletje bij de ingang van het kerkhof, zich niets aantrekkend van de man die tegen de muur van de kerk zijn behoefte doet. Ook hier zien we een geen grafzerken of iets dergelijks, alleen maar een eenzaam kruis. Grappig detail: rechts onderaan doen kinderen een kringspel, kennelijk "*Klein Anna zat op Majesteit*".

Op 20 december 1631 werd het kerkhof zelfs ontwijd. In de strijd tussen de Verenigde Nederlanden en de koning van Spanje -die pas in 1648 zou eindigen met de Vrede van Munster en de zelfstandigheid van de Republiek der 7 Verenigde Nederlanden- kwamen Spaanse troepen uit Weert in Deurne terecht. Zij werden overvallen door Staatse troepen en verschansten zich op het kerkhof. Er volgde een gevecht waarbij ongeveer 60 Weertenaren gevangen werden genomen en er vier sneuvelden. Door dit bloedig geweld was het kerkhof ontwijd. "*De bisschop Ophovius committeerde den 22en Dec. 1631 den pastoor van Deurne, om het kerkhof aldaar te reconcilieren*".⁸² (opnieuw in te zegenen).

Het kerkhof kon overigens ook worden ontwijd doordat er mannelijk zaad op viel, zo bepaalden de pausen Bonifatius III in de 7^e eeuw en Gregorius IX in de 13^e eeuw. Deze passus werd pas in 1917 geschrapt.⁸³ De vraag is wel hoe en door wie deze ontwijding geconstateerd had kunnen worden.

Op 30 januari 1712 namen de Deurnese schepenen een opmerkelijk besluit. Een gedetineerde zou op zondag 7 februari in Den Bosch worden opgehaald door een gewapend geleide teneinde hem in Deurne zijn straf toe te kunnen dienen. De kaak, de schandpaal vlak voor de kerk op de hoek van de Markt, zou worden voorzien van een ring van planken die ondersteund werden door palen zodat een soort schavot ontstond. De dader werd de straf opgelegd om op dinsdag 9 februari "*door den Meester van de Scherpe Geregte met de roeden strengelijk gegeeselt, en de daar na gebrantmerkt te worden, ende dat*

den geapprendeerde, ende gedaagde aanstonts daarna uyt de Jurisdictie van de voorschreven Heerlijkheden sal hebben te vertrecken, en daar uyt te verblijven, sijn leven gedurende". Om de orde te handhaven bij wat een publieke gemakelijkheid zou worden zouden "50 welgewapende mannen op het kerkhof onder leiding van rotmeesters worden opgecommandeerd".⁸⁴

Afb. 27 Kaak met podium en schandblokken in Engeland in 1805.

De enige bekende afbeelding van een soortgelijke constructie komt uit Engeland.⁸⁵ Daar betreft het een opstelling van 4 schandblokken. De Deurnese kaak zelf week als paal niet erg af van wat we op afb. 27 zien. Maar de opbouw zal iets omvangrijker geweest zijn. De beul moest tenslotte ruimte hebben om de geseling uit te voeren. Voor het brandmerken was een vuurpot nodig en de beul had in zulke gevallen altijd een helper bij zich. Om te voorkomen dat zij eraf zouden vallen zal er wel een soort hekwerk omheen hebben gestaan.

Het kerkhof blijkt in de praktijk een gemengde functie te hebben gehad. In oorsprong was het een kerkelijk terrein. Ook buiten de eigenlijke dodenakker was het gewijde aarde en binnen de muren bestond officieel asielrecht. Maar de grond had in de loop der tijden ook een publieke functie gekregen. De schepenen konden bepalen welke activiteiten daar al of niet plaats zouden vinden. Dat bleek bijvoorbeeld in 1745 toen verordonneerd werd dat in verband met de naderende veepest vreemd vee eerst op het kerkhof moest worden gebracht om gekeurd te worden.⁸⁶ In 1786 werd dat ook besloten voor de gevilde huiden, mits die binnen vier dagen waren afgevild en een behoorlijke tijd in kalk hadden gelegen en gehaard en geveleesd waren.

Een ernstiger kwestie deed zich in 1779 voor. Met het oog op de zeer besmettelijke ziekte dysenterie, hier bekend als de loop of de rode loop, nam het gemeentebestuur maatregelen. Als men iemand kende die dat had moest men dat onmiddellijk melden bij de presidentschepenen. *"En ordonneeren wijders in geval eenige personen aan die ziekte kwaamen te sterven dat die doode lichamen niet zullen moogen worden ontwaajt maar met de kleederen daarin zij zijn gestorven zullen moeten worden begraven, welke begravinge dan ook binnen tweemaal 24 uren na het overlijden zal moeten geschieden op het kerkhof alhier te Deurne aan de noordzijde van de kerk, waartoe de plaats is afgepaald en binnen die palen zullen moeten blijven en zullen de graven van minstens vijf voeten diep moeten gemaakt worden".⁸⁷*

De noordzijde van het kerkhof had een slechte naam. Het was vanouds het deel waar ook in ongewijde aarde kon worden begraven.

Op zich moet het kerkhof een fraaie aanblik hebben opgeleverd. Het was royaal begroeid. In 1775 werden publiek verkocht *"eenige extra schoone lindebomen staande op het kerkhoff alhier, welkers standplaats tot groot nadeel en bederff van de muragie en het dak der gemelde kerke is strekkende"*. Het waren welgeteld 15 lindebomen. Op 5 november 1800 werden er bij een publieke verkoop nog eens 24 lindebomen van het kerkhof verkocht. Dat kunnen onmogelijk bomen zijn geweest die na de verkoop van 1775 waren geplant, want na 25 jaar zijn lindebomen ongeveer 6 à 7 m. hoog.

Uiteraard moesten er nieuwe bomen komen. De kosten daarvan werden gedragen door de kerk want we lezen in de kerkmeestersrekening van 1811-1813 dat er 2 gulden en 10 stuivers betaald was voor het poten van lindebomen op het kerkhof gedurende vijf dagen. Waarschijnlijk kreeg de kerk dus ook de opbrengst van de verkopen.

Deze aantallen van gerooide en vijf dagen lang aangeplante bomen maken duidelijk dat het 'kerkhof' absoluut aanmerkelijk groter moet zijn geweest dan wat op de kadasterkaart van 1832 (afb. 18) is aangegeven. Tussen 1813 en 1832 moet het terrein verkaveld zijn en de percelen verkocht.

De kerk van Cuypers in 1910

In 1800 vond het gemeentebestuur van Deurne dat er een echt raadhuis moet komen, te betalen uit het overschot van de verpondingen, een grondbelasting die tot 1832 zou blijven bestaan. Er wordt onder- tussen opdracht gegeven om een bestek te maken.⁸⁸

In 1804 volgen er publieke aanbestedingen en het provinciaal bestuur geeft toestemming. Als locatie is gekozen voor de hoek van het kerkhof aan de Markt en aangrenzende gemeentegrond. Daarvoor is nodig dat het kerkbestuur 3 roeden of ongeveer 100 m² grond aan de gemeente verkoopt.

Alhoewel er in 1805 nog strubbelingen met de pastoor moesten worden rechtgestreken omdat hij niet gekend was in de grondverkoop, is de bouw voorspoedig verlopen. Op 30 juli 1805 werd het gebouw opgeleverd. Men was er al eerder ingetrokken, want op 7 juli vond er de verpachting van de waag plaats.⁸⁹

Afb. 28 Het raadhuis rechts van de kerk in 1895, kort voor de sloop.

Op afb. 28 kijken we vanaf een dak in de straat die nu Stationsstraat heet over de Markt naar de kerk. Rechts ervan zien we het witgepleisterde raadhuis van 1805 staan. Uiterst rechts ligt de eveneens witgepleisterde herberg De Rode Leeuw op de hoek van de Molenstraat. Daartussen loopt de Kerkstraat naar het noorden. De kerk zien we zoals die eruit zag na de verbouwing door Pierre Cuijpers in 1881-1884. De toren heeft twee belendende hoektorens erbij gekregen. Voor de linkse ervan staat herberg De Zwaan, nu Beekman & Beekman. Het huis links onderaan heet nu café-restaurant De Potdeksel. Het witgepleisterde huis rechts daarvan is afgebroken in 1906 om ruimte te maken op de Markt.

Waarom koos het gemeentebestuur juist voor deze locatie? Eeuwenlang zijn vanaf de trappen van de kerk aankondigingen gedaan en besluiten voorgelezen. Vlak naast de kerk, waar nu de rechter hoektoren staat, stond ooit de Halle, waar officiële publicaties werden aangeplakt. Er tegenover, op de hoek bij De Zwaan, stond de kaak, waarbij of waarop lichtere en zwaardere executies werden uitgevoerd. Het kerkhof was vanouds een gebied met asielrecht en had dus ook een juridische status. Het raadhuis kwam tenslotte precies tussen de twee grote herbergen te staan waar de openbare veilingen en verkopen plaatsvonden. En juist op die plaats stond na het afbreken van de Halle het '*Geboden Huisje*', dat we in 1756 tegenkomen, een klein gebouwtje van waaruit de veldwachter officiële aankondigingen en besluiten voorlas.⁹⁰ In 1804 vond men dat de meest geschikte plaats voor een raadhuis.⁹¹

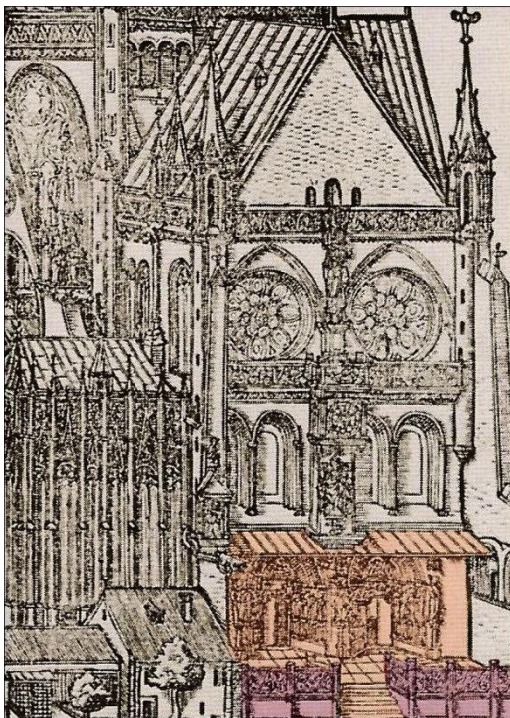
Er valt veel voor deze locatie te zeggen en misschien stak er ook wel een stukje historisch besef achter.

6 het gebruik van de kerk voor de rechtspraak

Vanaf de ineenstorting van het Romeinse rijk in West-Europa hebben christelijke kerkgebouwen een belangrijke rol gespeeld. Toen het door de Romeinen ingestelde ambtenarenapparaat niet meer functioneerde nam de kerk die rol over. Dat is niet zo vreemd. In de vroege middeleeuwen waren monniken de enigen die konden lezen en schrijven. Bisschoppen kwamen vrijwel altijd uit adellijke en zelfs koninklijke families en hadden daardoor relaties en invloed. Zij alleen waren in staat om bestuurlijke functies op zich te nemen. Ze waren vertrouwd met het latijn en konden het Romeinse recht lezen en toepassen. Een van de eerste gevolgen was dat bisschoppen het bestuur van steden op zich namen en recht gingen spreken. Zoals Romeinse rechters zitting hielden in basilica's, zo deden bisschoppen dat in hun kerken, die nogal eens gekerstende basilica's waren. Daar komt onze aanduiding basiliek vandaan.

Al gauw werden die zittingen verplaatst naar het voorportaal. Ze leverden teveel verstoring op van de gewijde sfeer die er behoorde te hangen. Karel de Grote vond zelfs dat niet goed en verbood het in een edict uit 813. Men ging toen verder naar buiten maar bleef wel vóór de kerk. De gewoonte om wereldlijke en kerkelijke rechtshandelingen voor een kerkportaal te laten plaatsvinden, zien we gedurende de gehele Middeleeuwen.

Soms werd die ruimte dan weer overkapt. In de 13e eeuw vonden in Straatsburg de rechtszittingen van de stadsraad plaats in het zuidelijke portaal. Dat lag ooit onder een overkapping en was omgeven door gerechtsbanken, zoals op een gravure van Bernhard Jobin uit 1566 te zien is. (Afb. 29) Door deze opstelling konden de gerechtshandelingen ook bij slecht weer en te midden van drommen nieuwsgierigen plaatsvinden. Een prachtig voorbeeld vinden we ook in Verona.

Afb. 29 Het zuidportaal van de Dom van Straatsburg.

Afb. 30 Verona - Santa Maria Assunta.

Bisschoppen spraken in kerkelijke zaken recht vanaf hun cathedra, opgesteld voor het kerkportaal en dan vaak tussen twee beelden van leeuwen, symbolen van macht. Het vonnis werd dan beschreven als uitgesproken "*inter leones*" -tussen de leeuwen-. (Afb. 30)

Het kerkportaal diende tevens als plek om asiel te zoeken. Talrijke bronnen uit deze tijd berichten over mensen die op de vlucht zijn en voor de kerkdeur asiel zochten; het aanraken van de ring aan de deur was daarbij juridisch bindend. Dit asielrecht voor de kerkdeur was ook in wetboeken vastgelegd. Op

afb. 29 zien we daarom voor het kerkportaal een afscheiding. Daarbinnen gold het asielrecht. Het gebied was 'in vrede gelegd' en in de letterlijke zin van het woord een 'friedhof'.

Ook handelsverdragen werden voor het kerkportaal ondertekend. De vele marktplaatsen voor en rondom kerken getuigen ook nu nog van deze traditie. De portaaldeuren onderscheidden zich vaak door hun kleur als gerechtelijke plaatsen. De portalen waarvoor rechtshandelingen plaatsvonden, waren vaak rood geschilderd, een gebruik dat men vooral in Noord-Europa aantreft.

Alhoewel de Peel een wat onherbergzaam gebied was en Deurne niet vergeleken kan worden met Straatsburg of Verona treffen we hier toch dezelfde praktijken aan, en niet alleen vóór het kerkgebouw maar ook er binnen.

a. de juridische praktijk vóór het kerkgebouw

Op veel plaatsen in Noord-Duitsland kan men nog waarnemen dat het terrein rond de kerk een speciale status heeft gehad. In de meeste gevallen werd dat de *-Anger-* genoemd. Straatnamen als *Am Anger* komen nog dikwijls voor. Het woord hangt samen met het latijnse *ango* = wurgen en het middelhoogduitse *anger* = gerechtsdienaar, beulsknecht. Het wijst op de juridische status van het terrein. In alle 'Angerdorpen' liggen ze juist als rechts- en wetgevingsplaatsen midden in de nederzetting. Een prachtig voorbeeld is Breitenholz in de Duitse deelstaat Thüringen.

Afb. 31 In Breitenholz ligt de Dorfanger meteen naast de kerk.

Onder de oude lindeboom staan nog de stenen banken rond de 'Gerichtstisch' waaruit blijkt dat daar recht werd gesproken. De oudst bekende rechtszitting dateert van 1544. In 1808 werd de boom ondersteund door een ijzeren stelling die nog steeds dienst doet.

In veel Duitse dorpen vindt men nog een anger. Er zijn er met een lindboom waaraan een ijzeren ring aan een ketting hangt. Die kreeg een veroordeelde om zijn nek en dat leverde zodoende een soort schandpaal op.

In Deurne troffen we de ommuring alleen aan om het kerkhof, waar het asielrecht gold. Maar het terrein vóór de kerk vervulde dezelfde functies als de Duitse anger. Tegenover de kerk stond de kaak en hiervoor is al besproken dat die niet alleen als schandpaal diende maar ook als plaats van executie. De kaak stond in de schaduw van een lindeboom. Vóór Beekman&Beekman, vroeger herberg De Zwaan, stonden er tot 1986 nog de late nakomelingen van. Toen Rogier van Leefdaal na 1660 de rechtspraak in het Dinghuis op het terrein van het Groot Kasteel installeerde gebeurde dat vlak naast een lindboom. Baron Jan de Smeth, die zijn jeugd nog op het Groot Kasteel heeft doorgebracht voordat het in 1944 werd geruïneerd, wees een paar jaar geleden de plaats aan waar hij onder de 'gerechtslinde' speelde, zoals die boom in de familie bij traditie werd genoemd.

De kaak was een ceremonieel voorwerp waarvoor speciale instructies werden uitgevaardigd, zoals in 1756. De timmerman kreeg precies te horen hoe lang en hoe dik de paal moest zijn, hoe diep die in de grond moest staan en hoe groot het podium met afdak dat er bovenop moest komen. Alles moest gemaakt worden van een boom van het kerkhof die al klaar lag, en daar waren alleen lindebomen aanwezig.⁹²

Tussen de kerk en de kaak werd de dingbank gespannen, d.w.z. dat daar recht werd gesproken. Zo lezen we: "...voor de kercke van Doerne actum ter plaetsen daer waer men gewoen is de dinghbancke deser heerlijchijt te houden".⁹³

Er werden vier palen in de grond geslagen en daartussen werd een touw gespannen. We kennen nog steeds de uitdrukking 'een geding aanspannen'. Daarbinnen zetelden schout en schepenen en stond de verdachte terecht. De jurisdictie van dat rechtscollege moet niet onderschat worden: "*De heer Pero de Cassemajor, drossaard der heerlijkheit Deurne en Liessel, heeft in den voorledene jaare 1743 omtrent de maand december geapprehendeert, en in gevangenis gestelt verscheidene delinquanten, waarvan er vier bij vonnisse van Heeren schepenen van Deurne en Liessel met de doot zijn gestraft, en een onder de galge begraven*".⁹⁴ Cassemajor was de drossaard, vroeger schout genoemd. Hij was de voorzitter van de rechtbank, maar alleen de schepenen waren bevoegd een oordeel te vellen. In dit geval betrof het maar liefst vier doodvonnissen, die vóór 1660 uitgesproken zouden zijn vóór het kerkgebouw. Naast deze taak hadden de schepenen ook een bestuurlijke taak, te vergelijken met onze gemeenteraad.

Hoe zo'n dingbank eruit zag zien we op een prachtige tekening van de Aarlese dingbank. Die blijkt hier niet voor de kerk van Aarle te hebben gestaan maar op een kruising van wegen, wat ook heel gebruikelijk was.

Afb. 32 De dingbank van Aarle in 1552 (detail).⁹⁵

Aan de linkeronderhoek van het onderste bosje zien we het woord '*dingbanck*'. Vlak daarboven zien we de 4 palen waartussen het touw werd gespannen. De bomen zijn ongetwijfeld lindebomen geweest. Boven het bosje lezen we: "*Contentieux de plaitse genaempt de dingbanck*". Het Franse woord '*contentieux*' -moderne schrijfwijze *contentieux*- is in de rechtspraak het woord voor geding. Onder het bovenste bosje staat "*contentieux de dingbanck van aerle*".

Het hiervoor besproken doodvonnis over vier verdachten levert nog een merkwaardig detail op. De vorster, de gerechtsdienaar, eiste tien gulden voor "*het brengen en afhalen van de galg van 4 personen, als mede vervoer van ladders, klot en stro*". Hij kreeg nul op rekest want volgens de drossaard hoorde dit bij de functie "*evenals 't maken van galg, raderen, brand-en geselpalen*". De laatste soorten palen konden bij de kaak worden opgesteld. Voor galg en rad moest men naar de vaste plaats van de galg op de Galgenberg vlak bij het drielandenpunt Deurne-Vlierden-Asten bij Liessel.

Vlak vóór de kerk gebeurde ook het een en ander. In 1615 mochten de curatoren van een 'onnosele' man diens land verkopen na drie zondagse aankondigingen 'voor de kerk'.⁹⁶ We zijn dan bij de kerkdeur aangekomen. We hebben vele vermeldingen van publicaties die op de kerkdeur werden aangeplakt. Meestal betrof dat verordeningen van de overheid of juridische geschillen tussen overheid en inwoners. Keizer Karel V maakte er bewust gebruik van: "*Kaerle bij der gratiën Goids roomsch keyser, alijt vermeerder 's rijcx, coninck van Germaniën, etc., (...)Ende ten eynde dat hem nyemandt en hebbe te verontschuldigen bij ignorantie zoe willen wij, dat ghij alomme aen die kerckdeuren ende plaetse daer den behoiren sal slaet oft doet slaen copie van desen onsen brieve*".⁹⁷ Juist het aanplakken aan de kerkdeur gaf aan de inhoud een betekenis die uitging boven de gewone bekendmaking. De publicatie kreeg daardoor een sacrale zwaarte.

Afb. 33 Meer dan een ornament...
De ring aan de kerkdeur van Deurne.

De kerkdeur bezat namelijk een speciale status. We hebben daarvan een prachtig voorbeeld uit Deurne uit 1493: "*Willem heeft voirtaen wael betuycht metten voirs. scepenen ende geboden aen den rinck van der kerck van Doerren soemen onderpand*".⁹⁸ In modern Nederlands: "Willem heeft voor alles getuigenis afgelegd voor de voornoemde schepenen volgens de voorschriften, aan de ring van de kerk van Deurne, zoals men ook doet bij onderpandgeving". Dit gebeurde in heel christelijk Europa, zoals bijvoorbeeld een kerkvoogd uit Bern die in 1387 een eed aflegde. Daarbij "*habe er den Ring der Kirchtüre von Rüeggisberg mit der linken Hand erfasst*" en met opgeheven rechterhand gezworen de rechten van de inwoners van zijn voogdij te beschermen.⁹⁹ Het beetpakken van de ring was ook voldoende om recht op asyl te hebben.

Kerk, kerkhof, kerkdeuren, zij hadden alle drie een sacrale status. Dat gold ook voor de kerkklokken. Die komen nog aan de orde in het volgende hoofdstuk over het bestuur, maar ze speelden ook een rol bij de rechtspraak. In Venray was een jongeman in 1756 voor drie jaar uit die heerlijkheid verbannen. Hij was er echter blijven wonen "*omdat het vonnis bij klokken slag niet is gepubliceert*".¹⁰⁰ Het was de slag van de kerkklok die aan het vonnis rechtskracht gaf. Datzelfde zien we in Deurne: Theunis den Smet was op 12 februari 1691 niet op de rechtbank verschenen en werd nogmaals opgeroepen (voor moord) en wel op 14 maart. Als hij weigerde te verschijnen zou de vorster "*pertinent relaes stellen. Gelezen bij klokslag en aangeplakt op de kerkdeur*". Hij weigerde echter opnieuw om voor het gerecht te verschijnen, zelfs onder "*klokkeslag en aenkondiging dobbel aen de kerckedeur gehangen*".¹⁰¹ De status van het voorportaal was zelfs voldoende om erfgenamen tot rede te brengen: in 1519 vergaderden de erfgenamen van Lauwrenssen van Hudsberch over de erfenis "*bij de kercken*".....

B. DE JURIDISCHE PRAKTIJK IN HET KERKGEBOUW

Er zijn talloze voorbeelden van vergaderingen, besprekingen en zittingen in het kerkgebouw die een juridische kwestie betroffen. Er kan slechts een kleine greep uit worden gedaan. In 1533 werd het testament van heer Jan, wijlen Ambrosios zoen van der Heze, priester van het bisdom Luik, in de kerk gepasseerd. In 1606 vond in de kerk de daging van twee comparanten plaats omdat ze niet ter rechtszitting waren verschenen. In 1607 gebeurde vrijwel hetzelfde met daarbij de vermelding "*alzo in de kercke van Doerne nae ouder gewoente van sHeeren wegen gedaen is*". Het was dus een regelmatig terugkerende praktijk.

Van tijd tot tijd werden delen van de woeste gronden "*in vrede gelegd*". Dat hield in dat er geen turf mocht worden gestoken, geen heide mocht worden gemaaid en er geen schapen mochten weiden. De instelling en de opheffing van dat verbod moesten in de kerk plaatsvinden, zo was in het keurboek vastgelegd, o.a. in 1662 en 1779.

Dit kan nog als een juridische aangelegenheid worden beschouwd, want op overtreding van het verbod stond een behoorlijke straf. Maar bij het volgende kan men zijn wenkbrouwen optrekken: Frans Thonissen is met Peter Jan Wilberts tot vergelijk gekomen zijn goederen te laten verkopen met vastgelegde voorwaarden. Hij verzoekt voor de Meijelse dingbank die verkoop met de voorwaarden komende

zondag in de kerk te doen afroepen, zodat meer onkosten voorkomen worden. Het betrof hier de Deurnese kerk en niemand maakte er bezwaar tegen.¹⁰² Commercie van het zuiverste water!

Ook bij de tenuitvoerlegging van straffen speelde het kerkgebouw een rol. Na een doodslag was het vaste praktijk dat geprobeerd werd een verzoening tot stand te brengen tussen de nabestaanden van het slachtoffer en de dader. Als dat lukte kwam de laatste er meestal met een minder zware straf van af, maar niet zonder boetedoening. En daar hoorde vrijwel altijd bij dat hij in de kerk openlijk zijn daad erkende door verschillende handelingen te verrichten. In 1530 betekende dat bijvoorbeeld voor jonker Vincent van Doerne dat hij in de kerk een kaars van drie pond moest zetten en bij de kerk een houten kruis van tien voeten, ter nagedachtenis van de overledene; verder moest hij 50 gulden boete betalen en mocht hij zich nooit meer in Deurne en Bakel ophouden, tenzij als pelgrim. Dit laatste werd nauwkeurig omschreven: hem werd letterlijk de straf opgelegd in deze dorpen "*nyet buyckvast te woenen*". Een variant zien we in 1628. Jan Daniels moest wegens belediging van een priester "*...ende sondaechs daer nae te compareren in lijnen clederen in de hoochmisse, in sijn handen hebbende een wasche kaersse van drie ponden, de selve gedurende de selve hoechmisse brandende in sijn hand op te houden ende aldaer te offeren voordien den hoochwerdige heijlige sacrament des altaers*".¹⁰³ Met de linnen kleding werd het ondergoed bedoeld, een vernederende bijkomstigheid.

Jan Reijnder Thijssen kreeg in 1631 een gecompliceerde straf opgelegd, terwijl hij toch al zoveel berouw had getoond voor de doodslag op Gevert Jan Geverts: "*Op de marktdagen zal hij moeten wijken naar andere plaatsen. Hij zal aan de vader van de aflijvige geven direct twee vaten rogge en fl. 6,- voor zielemissen. Hij zal op zijn kosten een kaars van 3 pond laten branden tijdens de Hoogmis. Daarbij zal hij twee jaren lang alleen maar achter in de kerk mogen komen*". Daar kwamen nog wat financiële verplichtingen bij.¹⁰⁴

Een zoen- of moordkruis was een gebruikelijk teken om aan te geven dat de dader voor zijn daad had geboet of ter herinnering aan het slachtoffer. Voor graaf Floris V van Holland was in 1296 op de plaats waar hij was doodgeslagen een groot houten kruis opgericht, dat bijna honderd jaar na de misdaad nog steeds in ere werd gehouden. In 1544 werd op het Buitenhof een ijzeren kruis opgericht op de plaats waar volgens de overlevering Willem Cuser en Aleid van Poelgeest waren doodgeslagen.

In Deurne werd door heer Gevert van Doerne in 1506 een huis opgericht voor drie arme mensen "*die egeen broot gewijnnen en kunnen, by die kercke aen Boegaertscruys gelegen*". Daar dit geen hagelkruis was kan het vrijwel niet anders dan een zoenkruis geweest zijn. Het armenhuis lag op de zuid-oostelijke hoek van de kruising Wever-Martinetstraat en daar heeft het kruis dus gestaan.

In 1660 werd Rogier van Leefdael ingehuldigd als nieuwe heer van Deurne. De burgers werden bij klokkenslag ter vergadering opgeroepen, ter plaatse, waar men gewoon was de geboden of afkondiging te doen, dus vóór de kerk. Omdat er echter bij 't regenachtig Maartse weer bezwaarlijk in de open lucht vergaderd kon worden, verzocht de nieuwe heer zijn burgers in de kerk bij elkaar te komen.

Het waren dus het klokgelui en de locatie die de vereiste entourage leverden om de inhuldiging haar noodzakelijke juridische karakter te verlenen. Of dat binnen of buiten de kerk gebeurde maakte kennelijk geen verschil.

c de gerechtstekens

Afd. 34 Duizel, noordmuur van de kerk.

De juridische functie van het kerkgebouw is soms nog af te lezen aan de gerechtstekens die aan de buitenzijde van het gebouw zijn aangebracht. Dit is een heikel onderwerp want daarover heerst een discussie zonder end.¹⁰⁵ We kennen kerken met versieringen in de buitenmuren door middel van anders gekleurde stenen. Dat kunnen vrij grote patronen zijn die ook nog eens één of meer keren op verschillende muren herhaald kunnen zijn, zoals aan de kerk in Duizel (afb. 34). Men denkt dan aan louter versiering aangezien geen betere verklaring voorhanden is. Men

sprekt in die gevallen van 'metseltekens'.

Hoe kleiner en simpler en hoe hoger in het gebouw, des te minder kans is er dat ze voor versiering en verfraaiing zijn aangebracht. Ze kunnen op muren voorkomen, tussen de ramen of juist heel hoog in de toren. Dan moet er een andere verklaring voor zijn. Men beschouwt ze als apotropeïsch, d.w.z. onheil-afwerend, zoals de donderbezems die vaak op huizen waren aangebracht om onweer en blikseminslag te voorkomen. De gedachte hierachter heeft ertoe geleid dat men bij gebrek aan een gemetselde donderbezem een echte bezem naast de voordeur heeft staan.

Afb. 35 Donderbezem in een straat in Ootmarsum

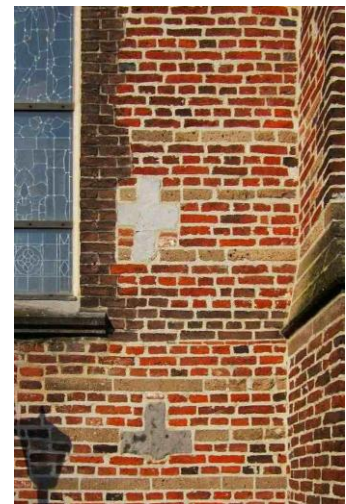
Een aparte groep gemetselde tekens is die met een eenvoudig wit kalkstenen kruis. Ze komen soms wel gevarieerd meer dan één keer op hetzelfde gebouw voor, maar vrijwel nooit in combinatie met andere tekens in rood of zwart.

Afb. 36 Tegelen, Martinuskerk

Afb. 37 Weert, Martinuskerk

Afb. 38 Eersel, Willibrorduskerk

De theorie dat dit al dan niet afgebroken grafkruizen zijn geweest lijkt mij niet erg acceptabel. Ten eerste is er vrijwel niets bekend over grafkruizen in de late middeleeuwen. Ten tweede zou je op een grafkruis toch een inscriptie verwachten of minstens een restant ervan, maar dat is nergens het geval. Ten derde moeten die grafkruizen voor de stevigheid toch voor een deel in de grond hebben gestaan. Daarvoor zijn ze echter te klein. Dan blijft er geen echt 'kruis' meer over dat boven de grond zichtbaar zou zijn.

Afb. 39 Deurne, Willibrorduskerk.

Het Deurnese kruis in de zuidmuur van de Willibrorduskerk is 5 steenlagen dik ofwel 35 cm. hoog. Het bevindt zich in het deel van het gebouw dat tussen 1450 en 1500 is ontstaan en door Cuypers bij de restauratie van 1881/1884 ongemoeid is gelaten. Van de kerken met zo'n eenvoudig wit kruis is in elk geval wel bekend dat er recht werd gesproken, net als in Deurne. In Bakel werd in elk geval de keur voorgelezen *"steeds op een vaste plaats, nl. voor de plek waar in de kerktoerenmuur rechtstekens (maaltekens) zijn ingemetseld"*.¹⁰⁶ Alhoewel dat grote tekens zijn in een donkere steen van ca. 1,50 m. hoog, is de plaatsaanduiding duidelijk genoeg. De keur van Bakel, het geheel van rechtsregels over het gebruik van de woeste gronden, ontleende mede daaraan zijn rechtsgeldigheid. Ook in Deurne had het gerechtsteken die functionele waarde.

7 het gebruik van de kerk voor het dorpsbestuur

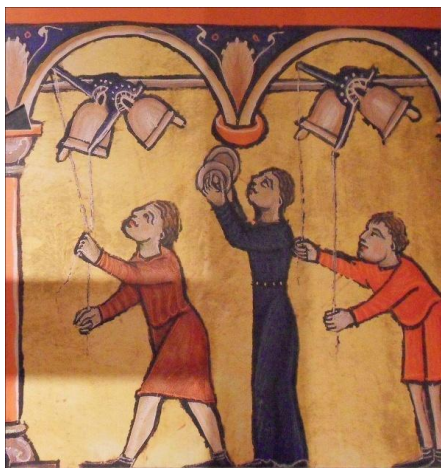
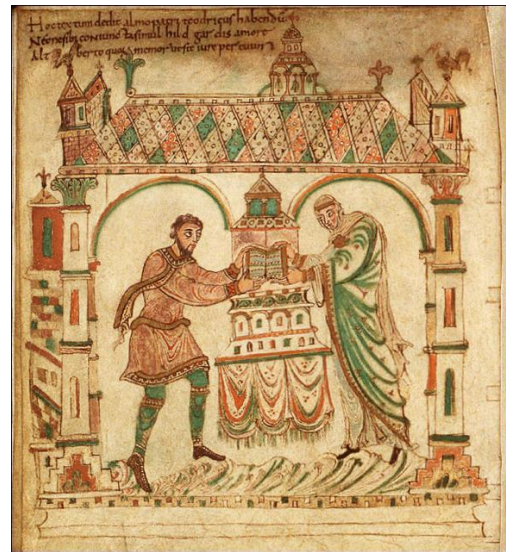
Elke middeleeuwse kerk bezat een toren en dat was niet zomaar een bouwkundig ornament. Hij diende ook om indruk te maken, maar niet op de eerste plaats. In de toren hingen de kerkklokken en die vervulden een wezenlijke functie. Hiervoor is al gewezen op de klok als justitieel instrument. Maar er was meer.

Pippin de Korte, vader van Karel de Grote, stelde in 747 voor alle inwoners van het Frankische rijk de betaling van de tienden aan de kerk verplicht. Er waren twee soorten tienden: de grote of korentienden, waarbij een tiende deel van de korenoogst (ongeacht de graansoort) moest worden betaald, en de kleine tienden, die inhielden dat van alle jong geboren vee een tiende deel moest worden afgedragen. Later kwamen daar de novale tienden bij, een tiende deel van de opbrengst van nieuw ontgonnen gronden. Een vierde van de tienden werd besteed aan sociale werken -de H.Geest-werken-, een vierde kwam toe aan de dorpspastoor, een vierde aan de parochiekerk en een vierde aan de bisschop, de zogenaamde vierdeling.

In een Capitulare van 810 bepaalde Karel de Grote dat elke kerk een grens moest hebben om de tienden te ontvangen van de daarin gelegen landerijen. Hiermee kreeg het parochiestelsel in het Westen een wettelijke grondslag. Door het recht van de tienden werd een duidelijke grensafbakening tussen de parochies noodzakelijk, want een ieder moest meebetalen en niemand mocht door de mazen van het net glippen! Iedereen woonde derhalve in een bepaalde parochie en het levensritme in die parochie werd geregeld door de klokken. De voornaamste daarvan was de banklok. "Volgens de statuten van het bisdom Luik moest zij o.a. in Deurne, gelijk van Oudenhoven meldt, *"soo swaer van gewichte sijn, dat sy gehoort can worden, als men se luydt oft als sij slaet door de geheele Prochie der Thienden"*.¹⁰⁷ Het is in de 21^e eeuw niet meer te begrijpen dat er ooit een tijd is geweest dat men de Deurnese banklok aan de grens met Meijel kon horen. De afstand is hemelsbreed 14 km.! Op de -spaarzame- momenten dat er niet geluid werd moet er een onvoorstelbare stilte hebben gehangen.

Afb. 40 Afb. Evangeliarium van Egmond ca. 920.

Wanneer is dat begonnen? Het Evangeliarium van Egmond geeft op folio 214v een afbeelding van Dirk I van Holland en zijn vrouw Gerberga van Hamaland, de stichters van de abdij. Ook het gebouw zelf is afgebeeld. De abdij werd gesticht in het begin van de 10e eeuw en uit die tijd dateert ook het evangelieboek. Uiteraard mogen we er niet van uitgaan dat de weergave fotografisch juist is. Maar boven op het gebouw is een torentje met kerkklokken getekend. Het is niet aan te nemen dat de monnik-tekenaar de kerkklokken heeft verzonnen als die toen nog niet bestonden en gebruikt werden.

Afb. 41 Het doodluiden in de middeleeuwen.

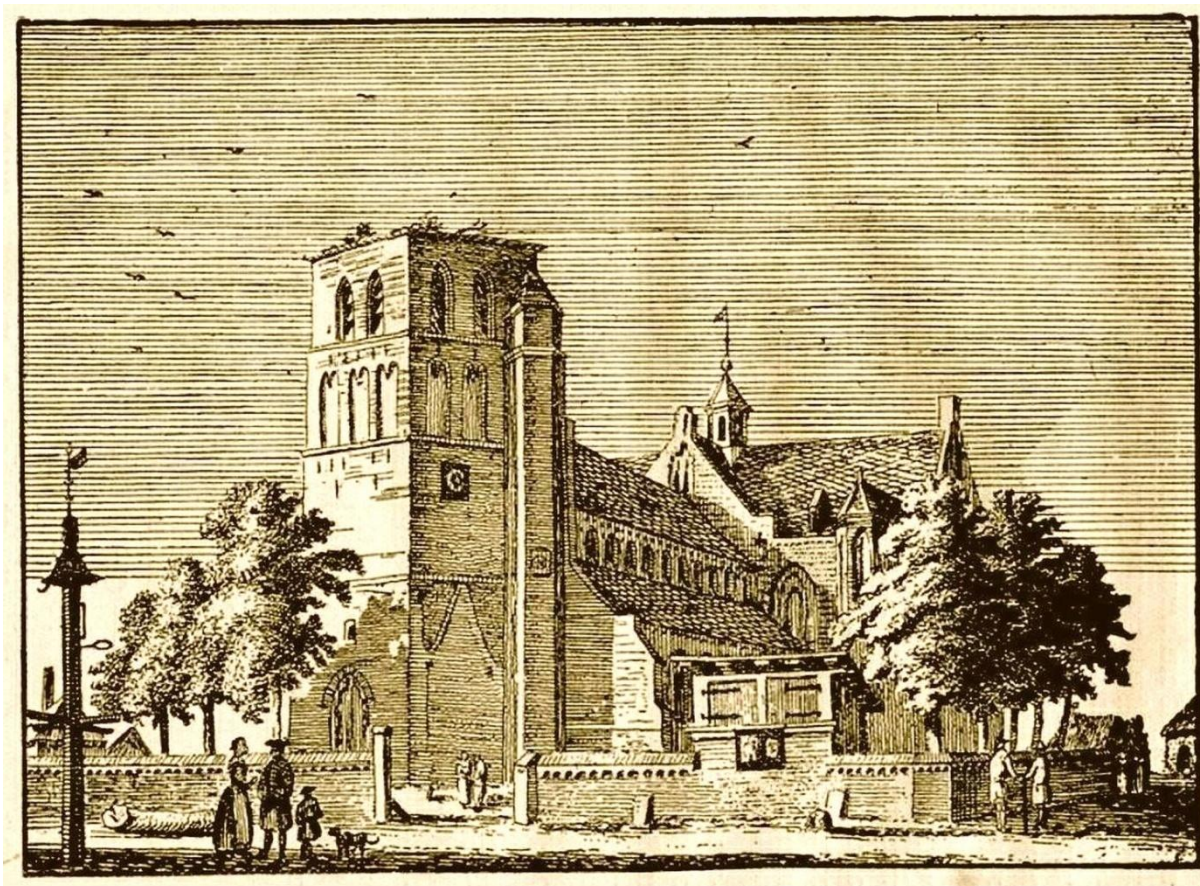
Er werd voor van alles en nog wat geluid: elk vonnis werd ermee bekrachtigd, er werd mee gewaarschuwd bij brand, bij zware storm of onweer en bij binnenvallende vreemde soldaten; elke dode werd ermee 'beluid' en dat meer dan eens. De heffing van de tienden werd ermee aangekondigd en elke zondag de naderende hoogmis. De klokken werden na het gieten ingezegend en waren daarna gewijde voorwerpen. Daarmee gaven ze aan de gebeurtenis die ze begeleidden een dwingend karakter. Vaak droegen de klokken een randschrift met de tekst: *"Mortuos plango - fulgura frango"* ofwel 'de doden beweën ik, de bliksem breek ik'. Men geloofde dat de klokken het onweer konden verdrijven omdat ze gewijd waren.

Totdat de kerk het verbod werd bij het luiden van de doodsklok lawaai gemaakt met bekenachtige voorwerpen om de boze geesten te verjagen.¹⁰⁸ Dit zien we op afb. 41. Het Rituale Romanum van 1614 -een samenbundeling van her en der al bestaande rituelen- raadde aan om de doodsklok te luiden op het moment van sterven, na de dood en bij de uitvaart. Over Duizel schreef de Brabantse rechtsgeleerde Van Sasse van Ysselt: *"Sterft er iemand, dan luidt de gebuur van de overledene onmiddellijk driemaal met de torenklokken, als om de gemeente van het overlijden kennis te geven. Zolang 't lijk niet is begraven wordt het luiden tweemaal per dag, telkens driemaal herhaald namelijk 's morgens en tegen de avond"*.¹⁰⁹ In Deurne zal het wel ongeveer hetzelfde zijn geweest.

Er werd dus heel wat afgeluid. En in een aantal gevallen -bij de inning van de tienden, oorlog en natuurgeweld- moest de hele parochie gewaarschuwd kunnen worden. De grote banklok van Deurne uit 1473, die in 1737 bij de torenbrand samen met een kleinere naar beneden kwam en smolt, was dan ook geen kleintje. Hij woog 5000 pond, behoorlijk zwaar als we dat vergelijken met andere dorpen in de omgeving: Helmond 2400 pond, Gemert 2500 pond, Mierlo 4000 pond, maar toch ook weer niet uitzonderlijk, want die van Geldrop en Someren waren even zwaar en de Astense klok was zelfs 6000 pond. Het hing allemaal samen met de uitgestrektheid van de parochie.

In 1741 werden nieuwe klokken gesmolten, een van 3400 pond -de banklok- en een van 2200 pond, bestemd voor alle andere gelegenheden. Dat Deurne het van toen af aan met een kleinere banklok moest doen was te wijten aan de commandeur van de Duitse Orde te Gemert. Hij en de abt van Echternach waren de tiendheffers en moesten de nieuwe klokken betalen, maar de commandeur vond een klok van 3400 pond genoeg.

Rond 1400 verschenen de uurwerken met wijzerplaat die met een kerkklok kon worden verbonden. Vanaf die tijd werden ook de hele en halve uren geslagen. Ook Deurne had zo'n uurwerk, want na de brand van februari 1737 lezen we in het schepenenarchief dat *"het horologie geruineert"* is. Tenslotte had de kerk nog een angelusklokje op de viering van het gebouw staan. Dat luidde om 6 uur 's morgens, op het middaguur en om 6 uur 's avonds. Het riep de gelovigen op het Engel des Heren te bidden.

Afb. 42 H. Spilman, De kerk van Deurne na de brand van 3 februari 1737.

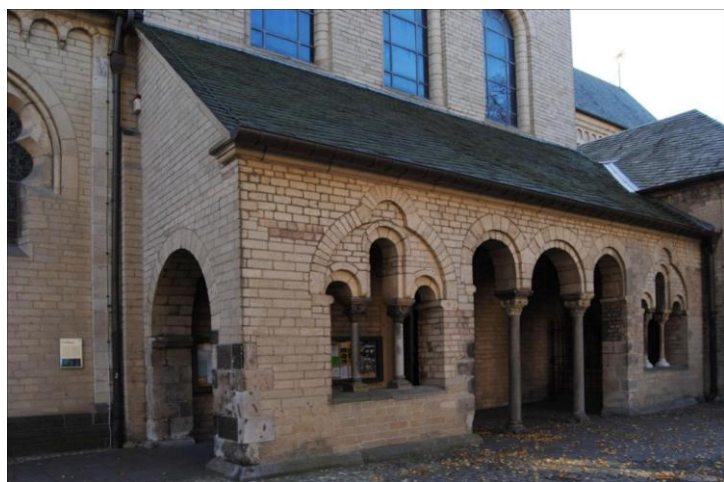
Alhoewel Spilman een bekwaam tekenaar was heeft hij de kerktoeren op afb. 42 een/achtste slag gedraaid, want die stond plat tegen de kerk aan en niet met een hoek naar voren. Maar dank zij die draai zien we hoe ooit de Halle tegen de kerk aan had gestaan. Het gebouwtje heeft een puntdak gehad. Tussen de toren en de boom op de hoek zien we het *Geboden Huisje*, een klein hokje van waaruit de veldwachter publicaties voorlas. (Vgl. pag. 31) Onder de gesloten luiken hangt een aangeplakte mededeling. Het Angelusklokje zal in de protestantse tijd niet gebruikt zijn. Geheel links staat de kaak, compleet met de balken voor een eventueel plankier en een ijzeren ring die als halsijzer gebruikt kon worden. Het 'horologie' op de toren zat beduidend lager dan tegenwoordig het geval is.

De parochianen moesten in die eeuwen een fijn ontwikkeld gehoor hebben gehad om al die vele en verschillende luiklanken en -volgordes uit elkaar te kunnen houden. Om ook de verst verwijderde inwoners nog te kunnen bereiken waren niet alleen zware klokken nodig maar ook een toren van de vereiste hoogte. Een kerkbrand waarbij niet alleen de klokken maar ook de toren verloren ging was daarom op het platteland maatschappelijk en bestuurlijk een ramp.

Gezien de rol die de kerkklokken in het openbare leven speelden zou men verwachten dat de brand van 1737 voor Deurne dus een grote last heeft veroorzaakt. Gelukkig beschikte men over meerdere klokken. Ter gelegenheid van het verheffen van de Willem V, prins van Oranje, tot stadhouder, 'capiteijn-generaal' en admiraal van Holland en Zeeland op 22 mei 1747 werd besloten dat 's morgens de klokken van de Zeilberg zouden luiden, 's middags die van de Wasberg, het Haageind en het Derp en 's avonds die van het Kerkeind.¹¹⁰ Het is niet duidelijk waar al deze klokken zich bevonden moeten hebben, want alleen Liessel had een kapel met klokken. Of de Veldheuvelse kapel nog een klok had is onbekend. Het Haageind kende wel een akker genaamd de Toren, oostelijk van de Katalijnsbeemd. In de Breemortel lag ook een Torenakker. Met de klok van het Kerkeind kan de klok van de kerk bedoeld zijn. Hoe dat met de andere gehuchten zat is onbekend. Waarschijnlijk hingen die klokken in eenvoudige houten torens op de diverse akkers. Ze zullen er in 1737 ook al wel geweest zijn. De juridische aangelegenheden speelden zich vanaf 1660 niet meer voor de kerk maar bij het kasteel af en dat had een eigen klokje.

de halle

Wat de Halle betreft moeten we gezien de tekening van Spilman denken aan een gebouw met een puntdak. Het was tegen de kerk aangebouwd en maakte daar onderdeel van uit. In een geschil over het onderhoud tussen de protestantse kerkeraad en de tiendheffers wordt in een brief van 1707 van de Classis 's-Hertogenbosch aan de Raad van State in Den Haag gesteld: "... *het is dan sulcx, Edele Mog. Heeren, dat de heere commandeur van Gemert als meede den abt van Externaeckel altoos ende van allen tijden de parochiekercke tot Deurne als meede de halle aldaer aen het kerckhoff staende hebben gerepareert ende onderhouden, bijzonder tot omtrent den jaere 1660 als wanneer haer eerst van die last hebben soecken te ontdoen*".¹¹¹

Afb. 43 Het paradijs van de Sankt Suitbertuskirche in Kaiserswerth.

Waarom zou een soort 'schuurtje' door de tiendheffers onderhouden hebben moeten worden? Het kan niet anders of we hebben we hier te maken met wat in Duitsland vaak een '*Paradies*' wordt genoemd. Daarmee bedoelde men een ommuurde voorhof waar rechtszittingen konden worden gehouden. Omdat er dikwijls een bron te vinden was en er bomen stonden duidde men dit als een 'paradijs' aan. De naam ging over op eenvoudige overdekte voorhoven

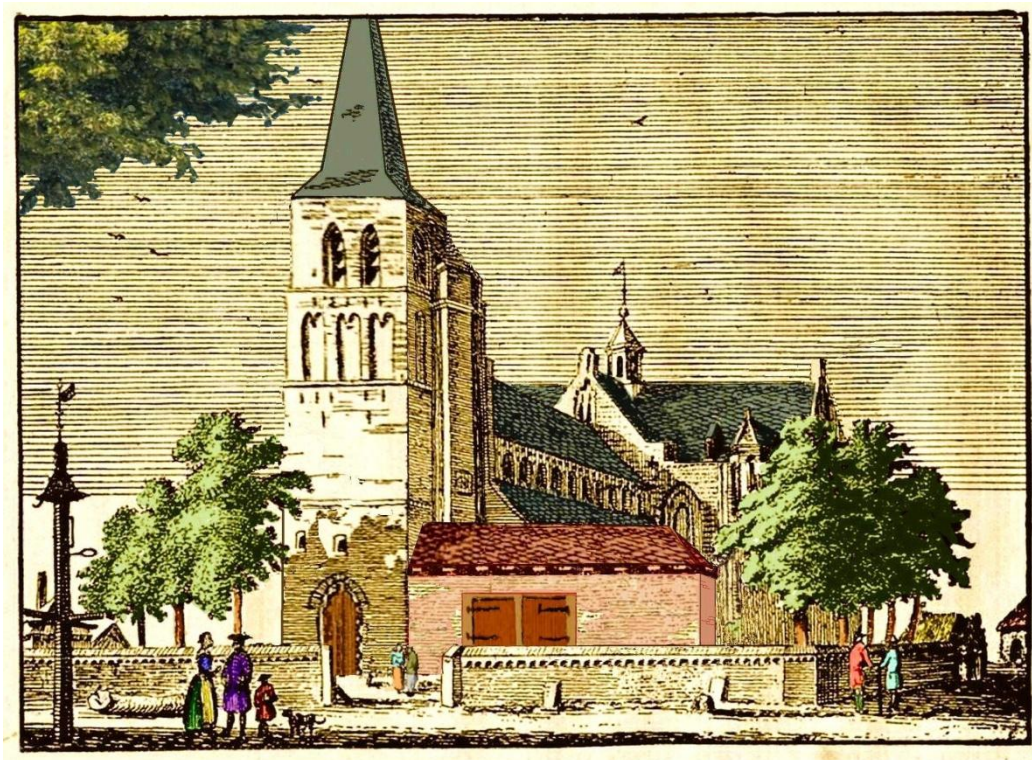
zoals in Magdeburg en Lübeck. In al die gevallen maakte die voorhof deel uit van het kerkgebouw en werd als zodanig mede onderhouden door de tiendheffers. Het is geen paradijs meer in de oorspronkelijke betekenis, maar heet nog wel zo.

Afb. 44 De Gerichtshalle tegen de voor-
gevel van de Marienkirche in Greifswald.

Bij de Marienkirche in Greifswald treffen we een soortgelijke hal aan die rond 1460 pal tegen de hele voormuur is gebouwd, zonder rekening te houden met de al aanwezige ramen! Daar heeft men echter de illusie van een paradijs nooit gekoesterd en spreekt men al eeuwenlang simpelweg van de 'Gerichtshalle'. En dan zijn we terug in Deurne.... Wat in Greifswald de Gerichtshalle heet heette in Deurne de Halle. De afmetingen waren echter heel wat bescheidener.

Wat kunnen we ons erbij voorstellen? In 1722 werd de Halle publiek verkocht voor afbraak: *"De hal gestaan alhier aan 't kerkhof tot Deurne mette steene stijpers, gereserveert de twee hekkens of deuren, ende schampers of palen daar tegen staande, mitsgaders het ijserwerk daar aan"*.¹¹²

Afb. 45 De Halle zoals die tegen de kerktoeren moet hebben gestaan. In deze reconstructie van de gravure van Spilman (afb. 42) is de toren eerst 1/8 draai teruggezet zodat die weer recht tegen de westgevel kwam te staan. De inkleuring wil een idee geven van wat de Deurnenaren van ca. 1700 dagelijks hebben gezien.
(© A. Spamer, 2017)

Een stijper was een uitneembare middenpost in een ingang, met twee deuren ter weerszijden die er tegen steunden. De Halle had dus twee deuren naast elkaar om een brede ingang mogelijk te maken of een breed zicht van buiten af op degenen die binnen waren. De schampers of palen moesten waarschijnlijk de deuren open houden. Volgens de tekening van Spilman kwam de nok van het dak ervan tot aan de eerste dwarslijst in de toren. Cuijpers heeft aan de toren zelf niets veranderd. We mogen

aannemen dat de huidige lijst de originele is en die zit op afgerond 8 m. boven de drempel. De hal zelf zal even hoog geweest zijn. Een lengte van een meter of tien moet daarom niet uitgesloten worden. De oudst bekende vermelding stamt uit 1553, toen notaris Gerard Nouts een brief opstelde "*voir der hallen staende aen den Kerchoff tot Doerne*". Een brief opstellen vereist een lezenaar of een tafel en een stoel. Het lijkt niet voor de hand te liggen dat de notaris die midden op straat heeft gezet. Waarschijnlijk zat hij in de Halle en stond de opdrachtgeefster, in dit geval Katharina nagelaten weduwe van Peter van der Haige, er voor.

Men kan zich afvragen waarom een Halle of Gerichtshalle, een toch min of meer juridisch 'georiënteerde' lokaliteit, aan het kerkgebouw als zodanig moest zijn gekoppeld. Het regelmatig voltrekken van een wereldlijke of kerkelijke rechtshandeling op de drempel van de kerk of vlak ervoor, wordt al in 1108 in Perrecy-les-Forges -ca. 50 km noordelijk van Lyon (F)- vermeld. Een oorkonde uit 943 bericht dat voor het hoofdportaal van de Salvatorkerk in Werden (Westfalen) een speciaal voor synoden bestemd westelijk bouwdeel werd opgericht.

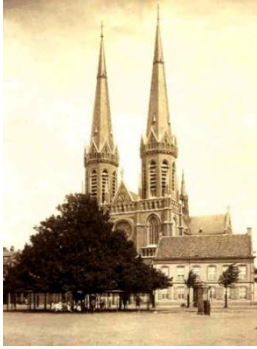

Afb. 46. Na de afbraak van het Geboden Huisje nam het Raadhuis in 1805 de rol van de Halle in gewijzigde vorm over. Links is net het kerkgebouw zichtbaar. Rechts staat herberg De Gouden (oorspronkelijk Rode) Leeuw. (Foto uit 1893, perspectivisch aangepast door auteur.)

De Halle nam als lokaliteit de functie van het kerkportaal over, waardoor de sacrale waardigheid van het kerkgebouw minder of zelfs niet meer werd belast met wereldse aangelegenheden.

De belangrijkheid van de Halle blijkt uit het feit dat die vaak als oriëntatiepunt werd gebruikt. Zo wordt de herberg De Zwaan, toch geen onaanzienlijk gebouw, in 1605 omschreven als "*dat huys metter schueren daer sy tegenwoordig syn woenende, gelegen aen den halle omtrent der kerken aen den linde boom*".¹¹³

De steeds terugkerende vermelding van de lindeboom bij herberg De Zwaan wijst op het juridische karakter van deze locatie. Vanouds werd recht gesproken onder lindebomen, ook een oud Germaans overblijfsel. Bij de Germanen was de linde gewijd aan Freya, o.a. de godin van gerechtigheid. Zoals in de vroegchristelijke tijd door bisschoppen recht werd gesproken "*inter leones*" (zie afb. 30 en bijbehorende tekst) gebeurde dat in onze streken in later tijd onder de lindeboom. Men omschreef dat als "*judicium sub tilia*" (rechtspraak onder de linde), welke latijnse omschrijving extra kracht aan het oordeel meegaf.

Afb. 47 De lindeboom op de Heuvel in Tilburg in 1890

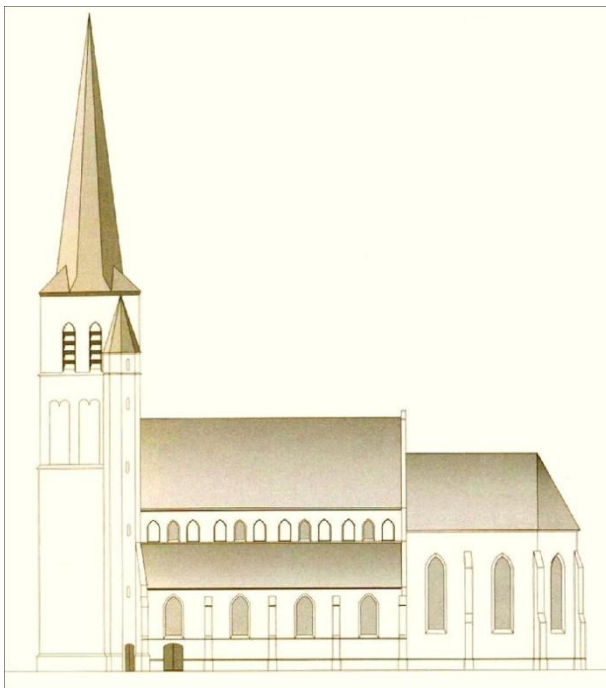
Een prachtig voorbeeld van een eeuwenoude 'juridisch georiënteerde' lindeboom was tot 1994 te vinden in Tilburg. In 1598 werde de "bancken" vermeld die er omheen stonden, de banken voor de vierschaar.

In De Zwaan werden veel openbare verkopeningen gehouden en er waren tal van andere bijeenkomsten. De herberg was alleen al door de plaats waar die stond ook een beetje geurend naar lindebloesem en dus lichtelijk sacraal geworden.....

Ook in Venray schijnt een Halle te hebben gestaan, want we vinden in de Deurnese archieven de vermelding dat er in 1607 aan Brijn Scheijen van Venroede een schuld van 137 gulden moest worden betaald in de *Halle van Roij*. Een tweede vermelding van deze aard gaat ook over de Hal van Venray.¹¹⁴ Helaas was de grote kenner van de Venrayse geschiedenis, Rien van den Brand, deze uitdrukking nog nooit tegengekomen.

8 INTERIEUR EN FUNCTIE DOOR DE EEUWEN HEEN

Wat weten we van het interieur van de kerk? Van de vroegste kerk en de eerste uitbreiding kunnen we alleen afgaan op bewaard gebleven kerkjes in Duitsland. Het wordt beter tegen het eind van de middeleeuwen. Afbeeldingen van het interieur hebben we ook dan nog niet, maar we kunnen ons er wel een voorstelling maken van maken. Het exterieur van omstreeks 1450 kon door architect Hans Flapper worden gereconstrueerd aan de hand van de opgravingen en zag er ongeveer uit als op afbeelding 40.

Afb. 48 De kerk rond 1450 (rec. door H. Flapper).

Afb. 49 De kerk van Bakel in 2017.

We zien naast de toren een eenvoudig middenschip met twee zijbeuken en een aangebouwd gotisch koor. Alhoewel de Willibrorduskerk van Bakel een brand en een paar verbouwingen heeft doorstaan en in 1911 een neogotisch koor kreeg, geeft die toch een redelijk beeld hoe de Deurnese kerk er mogelijk rond 1450 van binnen uitzag. Een eenvoudige witgekalkte kerk met een tongewelf en een kleiner en lager priesterkoor.

Rond het midden van de 15^e eeuw is er in Deurne echter een grootscheepse vernieuwing tot stand gekomen. Het kleine priesterkoor werd afgebroken en een hoger, langer en fraai gewelfd koor kwam er voor in de plaats, van het schip gescheiden door een nieuwe dwarsbeuk. Het moet een voor die tijd en

voor een dorp als Deurne reusachtige onderneming zijn geweest. Wie nam het initiatief en wie betaalde dit allemaal?

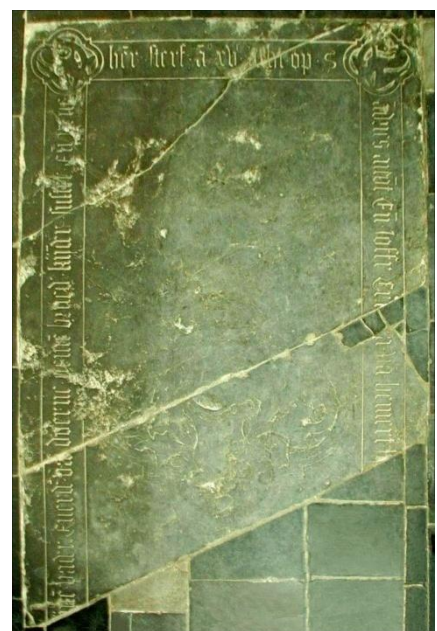
In 2002 heeft Bijsterveld erop gewezen dat er nogal veel kerken werden gebouwd in de 15^e en het begin van de 16^e eeuw. Het was de gewoonte dat de kerkheer, dat was in elk geval vóór 1438 de abt van Echternach -daarna was hij dat samen met de commandeur van de Duitse Orde te Gemert- de bouwkosten van het koor betaalde. De pastoor en de parochianen betaalden de rest, in dit geval de dwarsbeuk. Deurne/Bakel was een bijzonder rijke parochie en de pastoors uit die tijd waren -toevallig of niet- lieden met connecties in de hoogste kerkelijke kringen. Pastoor Henricus Raescop (1426-1455) was bijvoorbeeld kanunnik in verschillende kapittels in Duitsland, Utrecht en Maastricht en speelde daarnaast ook nog eens een hoge rol in de pauselijke curie.¹¹⁵ Aan al deze functies waren flinke emolumenten verbonden. Hij kan de man geweest zijn die de plannen maakte, de aanzet gaf tot de bouw van het koor en de financiën regelde voor de totstandkoming van de dwarsbeuk. De bouwperiode daarvan tezamen met het koor wordt geschat op de jaren 1450-1470. Het resultaat mocht er zijn.

Afb. 50 De kerk na de bouw van het koor en de dwarsbeuk in ca. 1500/ (rec. door H. Flapper).

Het oude koor met een lengte van 14 m. en een hoogte van 17,5 m. was vervangen door een koor dat 18 m. lang was en 28 m. hoog. Door de bouw van de dwarsbeuk was het opgeschoven in de lengterichting van de kerk. De lengte van de dwarsbeuk was bijna driemaal zo groot als de breedte van het koor. Dat alles tezamen gaf een enorme ruimtewerking. Het koor had ook geen tongewelf zoals het schip maar een prachtig netgewelf met 5 stralen, zoals dat maar zelden voorkomt, zeker in zo'n kleine

De verbouwing bracht nogal wat veranderingen met zich mee. Ook vóór 1400 wilden de machthebbers en de notabelen ter plaatse in de kerk begraven worden, liefst zo dicht mogelijk bij het altaar. De heren van Deurne, die we kennen sinds ca. 1300, kunnen een grafkelder hebben gehad en anders lagen ze zeker vlak voor het altaar. Toen het oude koor werd afgebroken bracht dat ook een verplaatsing van het hoogaltaar met zich mee. Of de oude graven werden geruimd of verplaatst is onbekend, maar er werd in elk geval in het nieuwe koor een nieuwe grafkelder aangelegd. Die is in 1964 aan het daglicht gekomen waarbij bleek dat de aanwezige beenderen ooit op een hoop bij elkaar waren gegooid. Bij de restauratie van de kerk in 2004 werd de kelder toegankelijk gemaakt voor het publiek. De beenderen bleken na DNA-onderzoek te stammen van minstens twintig verschillende personen. Dat is opmerkelijk want de kelder bood maar plaats voor 10 grafkisten.

Afb. 53 De grafsteen die de grafkelder afsloot

Het prachtige gewelf van de Willibrorduskerk. (Foto Ton Hartjens, 2002)

In de doopkapel van de kerk ligt de grafsteen waarmee de kelder vóór de werkzaamheden van Cuijpers was afgesloten. Het randschrift leert ons (in hedendaags Nederlands) het volgende: "*Hier ligt begraven Hendrik, van Doerne, bij zijn vader Everard van Doerne, ooms, broer, kinderen, zus en neef/neven. Hij stierf in het jaar 1508 op de avond voor St. Andreas. En vrouwe Christina van Hemert. Zij stierf in het jaar 1499 op de feestdag van de H. Anna. Bid voor deze zielen*".

Als we slechts twee ooms en twee kinderen tellen en maar één neef, dan komen we in totaal op 10 personen. Daarmee was de kelder in dat jaar 1508 vol. In de periode 1509 tot 1881 moeten er dus nog meer personen bijgezet zijn. De 'neef' die op de grafsteen is vermeld kan Jan van Doerne zijn, bewoner van het Klein Kasteel en heer van Deurne. In 1456 verkocht hij de heerlijkheid omdat hij kinderloos was. Hij is in 1462 nog in leven en kan dus in de grafkelder begraven zijn. Zijn vader was een Gevard van Doerne. Deze Gevard stierf omstreeks 1427 en zal -als hij al in de kerk begraven is- zijn graf in het oude koor hebben gehad. Mogelijk liggen er nog resten onder de huidige vloer van het transept.

Afb. 54 De grafkelder na de opening in 1964.

Van een elfde bijzetting in de kelder ervaren we in 1619: "*Item, 2 Aughustij hebben wij in de kerck het graft van de heer van Dueren in syn tyt toegemackt ende daer hebben ons 5 menschen toe gheholpen doen onser 8 die daer tot hebben gheholpen om dat men den groten steen claer niet op en cost cryghen, vertert 28 st.*" Vijf mensen assisteerden de al aanwezige acht personen om te helpen om de grote steen omhoog te krijgen. Mogelijk is de kist in het middenpad gezet. Van de overige negen bijzettingen lezen we niets.

Er werd ook elders in de kerk begraven. Vooral notabelen hadden liever een graf in de kerk dan op het kerkhof waar zij tenslotte in het knekelhuis terecht zouden komen. In 1729 verscheen een 'publicatie en ordonnantie' met de mededeling dat het iedereen "*zal werden gepermitteert sijn doode lijken in de kerk tot Deurne te begraven*". Men moest zelf het graf delven en weer vullen. Maar alleen de kerkmeesters waren bevoegd om er weer de plavuizen op te leggen zodat er geen bulten en kuilen ontston-

den. Men moest wel de koster 7 stuivers betalen en aan de kerkmeesters 3 gulden, een voor die tijd aanzienlijk bedrag.¹¹⁶ Het zullen dus wel alleen de notabelen geweest zijn die er gebruik van maakten. En zo lezen we bijvoorbeeld in 1794 dat de metselaar Van de Mortel wordt betaald voor "*het open en toe maken van eenige graaven in de kerk, dus volgens ordonnantie en quitantie*".

Bij de voorgenomen overdracht van de kerk aan de katholieken werd het volgende genoteerd: "*De grafkelders en andere begraafplaatsen wier eigendom kan worden bewezen, blijven als wettige eigendom voortdueren*".¹¹⁷ Deze concessie aan de protestanten toont aan dat er in de kerk nog andere grafkelders zijn geweest als die van de heren van Deurne. Waarschijnlijk waren zij echter minder groot en lagen ze niet allemaal in het priesterkoor. Mogelijk werd daarvoor vooral de dwarsbeuk gebruikt, want het eigenlijke schip van de kerk was sinds 1648 in gebruik als opslagruimte en rommelhok. De brandblusmiddelen waren er onder andere ondergebracht.

Een van de eigenaren van een grafkelder was in 1791 baron De Smeth, de toenmalige heer van Deurne.¹¹⁸ Dat is opmerkelijk, want van die familie zijn nooit leden in de Deurnese kerk begraven.

Volgens Ouwerling zijn vóór de ingebruikneming door de katholieken op 25 november 1801 alle grafzerken uit de kerk verwijderd.¹¹⁹ Een bron hiervoor vermeldt hij niet.

de aankleding van de kerk

Er zijn in de kerkmeestersrekeningen veel gegevens bewaard gebleven over wat er allemaal in de kerk aanwezig was. Om te beginnen stond er behalve het hoogaltaar een aantal altaren in de kerk. En daarbij missen we wonderlijk genoeg een altaar voor de H. Willibrordus. Dan kan niet gelegen hebben aan het feit dat hij geen apostel was of iets dergelijks, want de H. Barbara en de H. Catharina waren ook maar 'gewone' heiligen en die hadden wel een eigen altaar. We vinden geen enkele vermelding over de viering van een speciale Willibrordusfeestdag. Pas in 1823 geeft het kerkbestuur geld uit voor een Willibrordusbeeld. En de mededeling dat de Deurnese kerk aan Willibrordus is toegewijd vinden we voor het eerst in 1825.¹²⁰ Hij kwam ook niet voor op het schepenzegel. Ondanks de aanwezigheid van een Willibrordusput op de grens met Meijel, al in 1326, en een Willibrordusgilde in Vlierden -niet in Deurne!- schijnt Willibrord tot de 19^e eeuw in Deurne geen enkele rol gespeeld te hebben.

Welke altaren waren er wel?

Het oudst bekende is een Maria-altaar dat vermeld werd als "*altair van O.L.Vrouwe foundationem antique*". Het stond ook bekend als "*Ons Vrouwe altair tot Doerne die aude*". In 1687 vinden we vermeld: "*L.Vrouwe Altaar ofte fundatie van heer Govert van Doerne*".¹²¹ De kerk was sinds 1648 in handen van de protestanten en de altaren waren verwijderd, maar de overheid bleef die inkomsten uit inmiddels geconfisceerd bezit innen. Dat gebeurde in dit geval door de Rentmeester der Geestelijke Goederen in het kwartier Peelland, die daarvan keurig de boekhouding bijhield. Heel precies werd dus vermeld dat de Lieve Vrouwe Fundatie gesticht was door heer Govert van Doerne, genealogisch bekend als Gevard van Deurne. Daarvan zijn er maar twee 'heer van Deurne' geweest. De oudste is bekend van vóór 1312 tot ca. 1350, de tweede -en zijn waarschijnlijke kleinzoon- van vóór 1381 tot ca. 1428. De opbrengst van de fundatie was jaarlijks 26 mud rogge, ooit bedoeld voor de priester die missen las aan dat altaar, maar na 1648 voor de kas van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, waar Brabant niet bij hoorde.

Het volgende altaar was dat van Maria en Georgius, later aangevuld met Barbara. Het wordt voor het eerst genoemd in 1371. Het had een eigen rector. In 1400 was dat Andreas de Dumo die tot 1418 een vaste vervanger had om de missen te lezen terwijl hij zelf de inkomsten genoot.

De altaren van Catharina en Maria in het Kraambed werden gesticht in resp. 1459 en 1473. Het altaar Johannes de Doper en Antonius werd in 1464 gesticht door een priester, Johannes van Oerle. Deze moest in 1459 een boete betalen van twee Rijnlandse guldens vanwege het samenleven met "*sua famula*" (zijn huishoudster). Dat gold voor vele van de Deurnese priesters.¹²² Over het altaar van Maria in het Kraambed heb ik eerder gepubliceerd.¹²³ Deze nieuwe altaren lijken samen te hangen met de bouw van het nieuwe koor en de dwarsbeuk. Daar sluit de toestemming bij aan die de aartsdiaken van de Kempen in 1458 gaf om uit de opbrengst van de tienden vijf mud rogge te verkopen om daarmee de

kosten te dekken van de reparatie van de dakbedekking van kerk en toren. Met de 'kerk' zal het oude schip zijn bedoeld.

In 1529 bestaat ook het altaar van Petrus en Paulus, maar bij die eerste vermelding wordt al te kennen gegeven dat het altaar al langer bestond.

In 1536 worden twee nieuw opgerichte altaren genoemd, namelijk die van Antonius en Sebastianus en van het H. Kruis, dat vanaf 1556 tevens aan de H. Anna was gewijd. Twee Antoniusaltaren in één kerk lijkt wat veel, maar het eerste was waarschijnlijk gewijd aan Antonius van Padua, en het tweede aan Antonius Abt, die ook vereerd werd in de Antoniuskapel in Veldheuvel, patroon van de boeren.

Aan Antonius van Padua zijn nog wel wat weerspreuken blijven hangen. Zijn feestdag viel op 13 juni en dat leidde tot de volgende spreuk: "Als op Sint-Antonius de zonne schijnt, veel zorg voor de boer verdwijnt".

In 1631 verschijnt het Hulten-altaar ten tonele, ook wel het Hulteren-, het holteren-, het Heulten- en het Houten altaar genoemd. Het wordt ook genoemd in samenhang met de Antoniuskapel in Veldheuvel, maar die was in 1658 al lang niet meer in gebruik. Mogelijk dat het altaar inmiddels naar de parochiekerk was verplaatst, want in 1631 vermaakt een parochiaan "*aen de kercke haer kiste die staet aen het holteren altaer om kerckendingen dairin te leggen*". 1645 is er sprake van een 'stock', een offerbus voor het Holteren Altaar. Het moet een geliefd altaar zijn geweest, want in de bus bevond zich 18 gulden en vijf stuivers, voor die tijd een aanzienlijk bedrag.

In totaal worden er 8 of 9 verschillende altaren vermeld. Een bijzonder altaar was dat van Maria-in-het-Kraambed. Het werd door de kerk verboden omdat Maria al te menselijk werd uitgebeeld. Bisschop Zoes van 's-Hertogenbosch gebood in elk geval in 1617 om het uit de kerk te verwijderen. Ik heb daaraan een aparte publicatie gewijd: "**de verboden maria van deurne**".¹²⁴

Afb. 55 Het beeld van Antonius Abt in de Petrus Bandenkerk te Venray uit ca. 1500

Over één van die altaren zijn we tamelijk goed ingelicht en we komen daarbij opmerkelijke zaken tegen. Het altaar van Antonius Abt en Sebastianus wordt al vermeld in 1502 als Anthonis van Zoemeren er een jaarlijks vat rogge aan schenkt.¹²⁵ In 1506 is er in elk geval een "*St. Anthonis beelt*" in de kerk. In 1510 is er sprake van "*het houten altaar van Sint Anthonis en St. Sebastiaen*". Het was waarschijnlijk identiek met het '*hulten-altaar*', want het Antoniusaltaar wordt na 1633 niet meer vermeld, terwijl het Hulten-altaar opduikt in 1631 en vermeld wordt tot en met 1780, zij het alleen vanwege de beneficië die eraan verbonden waren. Het was het altaar van het St.-Antoniusgilde. Twee van de gildemeesters gaven op 28 april 1546 aan Dirk Coffermans opdracht om de kolommen of pilaren voor het Antonius-altaar te vergulden. Hij moest daarvoor '*lofbaarlijk*' of wel prijzenswaardig, zijn geld waard zijnde, goud gebruiken, waarschijnlijk goudpoeder vermengd met lijnolie. Het geheel moest het 25 jaar uithouden. Voor het gehele werk zou hem 47 Carolusguldens betaald worden.¹²⁶

Het losse beeld van de heilige Antonius Abt of het beeld in zijn altaar kan er uitgezien hebben als het beeld in Venray op afb. 47. Het dateert van rond 1500 en het wordt toegeschreven aan een regionale of lokale kunstenaar. Ook bij dit beeld is een groene verflaag over een gouden ondergrond aangebracht. Het is verder onduidelijk wat we ons moeten voorstellen bij de 'kolommen' voor het altaar, temeer daar de gildemeesters beloven om de 'beelden' naar Helmond te brengen waar Coffermans kennelijk zijn werkplaats had. Bedoelden ze er een soort atlanten of kariatiden mee?

De kerk had in het priesterkoor uiteraard een hoogaltaar. Daarvan weten we niets, ook al veronderstelt Ouwerling dat het "waarschijnlijk nog een stuk werk uit den bloeitijd der gotiek" was. Wel lezen we in de kerkmeestersrekening van 1629 "*Marij Borchs heeft de neij gardinne totten hooghen altaer gheneijt en heeft daer eenighe gharen toe ghedaen en 15 ellen lindts*". Het hoogaltaar had dus gordijnen met linten, maar het doel blijft onduidelijk.

Er was in 1648 in elk geval een vrijstaand sacramentshuis. Gewoonlijk stond dat dicht bij het hoogaltaar. Het stond tegen een muur aan, want in 1619 werd "*swertsel ghecocht om op den muer te besinghe* (gebruiken) *after dat H. Sacramenthuysken*". Waarom de muur erachter zwart gemaakt moest worden is onduidelijk, want de kerk was verder wit gekalkt.

Afb. 56 De huidige kerk met een middeleeuws oxaal. (cf. H. Flapper, 2017)

Tot de vaste inrichting van een kerk behoorde ook een oxaal, een afscheiding tussen schip en priesterkoor, zoals in de oosters-orthodoxe kerken de ikonostase. Het woord is eigenlijk afgeleid van 'doxaal' dat op zijn beurt is afgeleid van het latijnse -dorsa- ofwel -rug-. Het sloot als het ware de 'rug' van het koor af. In Deurne gebruikte men het woord oxaal, want op 11 mei 1619 "*heeft Jan Gheven crytwytsel mede brocht van den Bosch omdat ocxsael daarmede te witten*".¹²⁷ Met krijtwitsel werd witkalk bedoeld.

Op het oxaal stond het orgel, zoals gebruikelijk, want het ondersteunde zowel de liturgische handelingen van de priester als het zingen van het kerkvolk. Voor het bedienen van de blaasbalg was een vaste kracht in dienst: "*Aen Hanricken die dat orghelen blaest betaelt*". Op het oxaal stonden ook grote koperen kandelaars die regelmatig geschuurd werden, want er zijn uitgaven voor "*de luchters doen scoeren die op dat Oxsael*

staen en voer het h. sacrament en voer sinte Rochijns-altaer". Ze stonden dus ook bij het sacramentshuis en het Rochusaltaar. Architect Hans Flapper heeft een oxaal ingetekend in een foto van de huidige kerk, waardoor we een idee krijgen hoe de kerk er in 1620 uitzag. (Afb. 56)

Er was in 1624 ook een hangend Marianum, want "*Hermen Jans heeft dat beldt van O.L.Vrou dat in de kerck hadden ghehangen tot Helmondt gevordt om scoen te macken*".

De uitvoerige kerkmeestersrekening over de periode 1619-1629 bevat kostelijke passages, al moet men bedacht zijn op vreemde schrijfwijzen voor latijnse of ongebruikelijke woorden. De feestdag van *Sinte Brij* blijkt die van Sint Brigitta te zijn. "*Assencijendach*" is de feestdag "*in festo Ascensionis*" ofwel Hemelvaartsdag en *O.L.Vr. Botscappendach* is Maria Boodschap (25 maart). Een offerblok was *alleleijnskens* gevuld met munten, met welke vreemde uitdrukking het woord 'allengs' werd bedoeld, dialectisch allengskens, ofwel -geleidelijk aan, langzamerhand-. De *seculetarys* was uiteraard de secretaris van de heer van Deurne.

De kerk stond midden in het dagelijks leven, want elk jaar lezen we "*Op kermisdag en op den heijligen sacermendach de beldraghers en de bruytkens verteerd 0:33:0*". Of de bruidjes ook bier hadden gedronken staat er niet bij. In een volgend jaar staat er "*Opton sacramendach metten pastoer en dieghene die dat heemsel hebben helpen draghen vertert 2:10:0*". Er was dus een sacramentsprocessie

geweest waarbij de pastoor met de monstrans onder een door 4 schepenen gedragen 'hemel' liep. Deze heren verteerden daarna voor 2 gulden en 10 stuivers, in totaal 50 stuivers. Het dagloon van een werkman bedroeg 9 à 10 stuivers..... Er waren er die minder kregen voor hun ondersteuning: "*Opten Palmsondach de klecken doe (toen) opten thoren hebben ghesonghen hen ghegeven 0:3:0*". Die klerken moeten ergens op de toren hebben gestaan, mogelijk achter de galmgaten. Warm zal het daar niet geweest zijn, en dan is 3 stuivers in totaal voor enkele zangers tezamen wel wat mager. Mogelijk was de kwaliteit niet zoals verwacht en kon het ook anders want "*opten kermysdach eenen spelman ghegeven voer dat hij hadde gespelt voer dat h. sacrament 0:12:0*". De speelman was gewoonlijk iemand die op een vedel speelde, de voorloper van de viool.

Afb. 57 J. Breton, Sacramentsprocessie in Artois, 1857.

Op afb. 57 zien we links de bruidjes en in het midden de priester onder de hemel. Het verschil tussen 1620 en 1857 kan alleen worden afgelezen aan de kleding. Het landschap zou ook dat van de Deurne in de 17^e eeuw kunnen zijn. Als er bij zo'n processie een speelman was, dan deed hij wat de orgelist in de kerk deed, namelijk het kerkvolk begeleiden bij het zingen van vrome liederen.

Tot de vaste lasten behoorden de voortdurende uitgaven voor de leidekkers, de klokken en het uurwerk, dat ooit naar Eindhoven moest worden gebracht voor reparatie, de metselaars en vooral de glazenmakers. Maar ook de hosties, de miswijn en de talloze kaarsen of een nieuw kleed voor op de lijkbare kostten veel geld.

De inkomsten kwamen dagelijks uit de offerblokken en collectes en periodiek uit de opbrengst van landerijen en de verkoop van kerkschappen en wol. Met Pasen kwamen veel gelovigen paaseieren brengen, die dan weer werden verkocht.

het einde van het rijke roomse leven

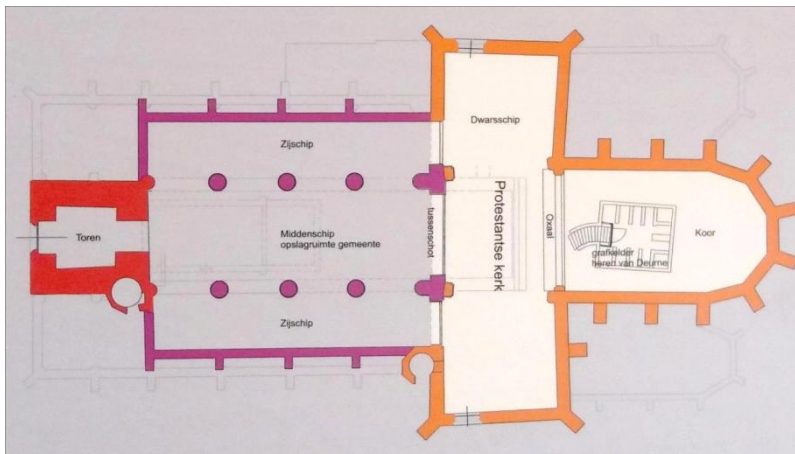
Aan al deze godsdienstige veelkleurigheid kwam in 1648 een abrupt einde. Bij de Vrede van Munster, die een einde maakte aan de 80-jarige Oorlog met Spanje werd de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden als soevereine staat erkend. De gebieden ten zuiden van de grote rivieren die al gedeeltelijk door de Republiek waren veroverd -Zeeuws-Vlaanderen, Brabant en Maastricht en omgeving- werden eraan toegevoegd, maar maakten er geen deel van uit. Zo ontstond Staats-Brabant, bestuurd vanuit Den Haag. En daar was besloten dat vanaf dat jaar de uitoefening van de katholieke godsdienst was verboden, alsmede alle gebruiken en devoties die door de Gereformeerden als '*paapse supersti-*

tiën' werden beschouwd, anders gezegd 'roomse bijgelovigheden'. Dat betrof de heilige mis, altaren, beelden van heiligen, hagelkruisen in het veld, de Mariaverering, kruistekens, zegeningen, het beluiden van doden, processies, het knielen op het kerkhof en het bidden voor de afgestorvenen, en nog het een en ander. God had al bij iemands geboorte bepaald of die naar de hel of de hemel ging. Goede werken hadden geen enkele invloed op iemands uitverkiezing. Bidden voor een dode was dus eigenlijk een zware zonde, want men probeerde Gods raadsbesluit te veranderen.

Op 7 juni was het vredesfeest gevierd waarbij iedereen op kosten van de gemeente bier mocht drinken. De totale kosten bedroegen 69 gulden. 14 juni 1648 was Sacramentsdag en voor de laatste keer trok de processie rond. Enkele dagen later werd de kerk gesloten voor de katholieke eredienst.

Er vond geen beeldenstorm plaats, want alles werd rustig uit de kerk gehaald en weggebracht of verkocht. De timmerman ruimde het sacramentshuis op voor de somma van 5 gulden, 6 stuivers. Een aantal arbeiders kwamen met karren en paarden om de "*cruyzen, bellden ende tafferelen*" weg te brengen. Steen van het altaar en ijzer van het sacramentshuis werd verkocht voor resp. 4 gulden en 3 gulden, 6 stuivers. Houtwerk, biechtstoel en kandelaars leverden 14 gulden op. Alleen wat banken, de preekstoel en het orgel op het oxaal bleven over.¹²⁸ Waar de uit de kerk gehaalde voorwerpen gebleven zijn is onbekend.

En zo kwam een kerk van 50 m. lengte beschikbaar voor een godsdienstige groepering die volgens de in 1810 door Napoleon gelaste telling nog steeds niet meer dan 35 personen telde, op een totale bevolking van ca. 1800. De Gereformeerden besloten het schip van de kerk niet te gebruiken en dat met een houten schot af te sluiten. Er werden allerlei zaken in ondergebracht zoals turf en de brandblusmiddelen. Om in de dwarsbeuk te kunnen komen werden daar twee nieuwe ingangen in gemaakt. Die zijn na 1800 weer dichtgemetseld en nog altijd zichtbaar. (Afb. 59) Het koor achter het oxaal zal ook niet gebruikt zijn.

Afb. 58 Het door de Gereformeerden gebruikte deel van de kerk (cf. H. Flapper).

Afb. 59 Een spoor uit het verleden

9 besluit

In 1800 is de Willibrorduskerk teruggekomen aan de katholieken. Het gebouw kreeg zijn vroegere functie terug. Voor de aankleding gold dat min of meer, want stijl en smaak waren in 150 jaar veranderd. In de 20^e eeuw vonden diverse aanpassingen plaats, vooral veroorzaakt door nieuwe opvattingen en belevingen op religieus gebied. Sinds de laatste restauratie van 2004 staat er nu een waardig, uitnodigend monument, sereen, met een warme verstilde sfeer. De ruim 700 jaar oude toren doet recht aan de plaats waar sinds 950 jaar een kerk staat, door een veranderende wereld misschien niet meer de ziel maar nog altijd wèl het hart van het dorp.

Herkomst illustraties.

Reg. Historisch Centr. Eindhoven: Titelpagina, de nrs. 1,2, 3, 4, 8, 9, 17, 18, 19, 20, 25, 28, 32, 42, 46 en 54 en de buiten-tekst-illustraties op de pagg. 13, 32 en 34.

H. Flapper 48, 50, 51, 52, 56 en 58.

Ton Hartjens: 54 en op pag. 49.

Eigen collectie: 10, 12, 16, 33, 35, 36, 37, 38, 39 43, 44, 45, 53 en 59.

De overige illustraties zijn gevonden op internet via vrije garing. Rechthebbende auteurs zijn daarbij niet gevonden.

Noten.

¹ Collectie Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch.

² Camps, H.P.H., Oorkondeboek van Noord-Brabant tot 1312, 1e ged., 's-Gravenhage, 1979, Oork. nr.8 d.d. 12-12-721.

³ Zie hiervoor: Spamer, T., Deurne-Willibrord-Echternach 721-1795. Een vrome vervalsing ontmaskerd. Deurne, 2017. Deurnese Historische Reeks, Kleine Serie, deel 7.

⁴ Bach, A., Die deutschen Ortsnamen. I, Einleitung, Zur Laut- und Formenlehre, zur Satzfügung, Wortbildung und -bedeutung der deutschen Ortsnamen. 1953, 419.

⁵ Spamer, T., Een karretje op den zandweg reed.... Deurnese toponiemen uit de periode 721-1900. Deurne, 2010, onder de diverse lemmata.

⁶ De kaart is ontdaan van alle benamingen die verwijzen naar de situatie rond 1800. Daardoor is een rustiger beeld ontstaan waarop de middeleeuwse benamingen beter uitkomen. Aan het kaartbeeld zelf is niets veranderd.

⁷ Kok, H.L., Thanatos, de geschiedenis van de laatste eer. Heeswijk-Dinther, 2005.

⁸ Oud Rechterlijk Archief Deurne. Inv. nr. 82, folio 87, d.d. 7-4-1575

⁹ Oud Rechterlijk Archief Deurne. Inv. nr. 85, folio 8 verso, d.d. 31-12-1592.

¹⁰ Schönfeld, M., Wegnamen II. De Latere Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. In: Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam. Amsterdam.1957, 129-151, 143.

¹¹ Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Berlin, 2000 (1927), Bd. 5, kol. 1157.

¹² Zie noot 4.

¹³ Vriendelijke mededeling van H. Flapper d.d. 6-7-2017.

¹⁴ <http://www.stabatmater.nl/locatie/>

¹⁵ http://www.reliwiki.nl/index.php/Oirschot,_Vrijthof_1_-_Boterkerkje

¹⁶ [https://nl.wikipedia.org/wiki/Oude_Sint-Willibrorduskerk_\(Waalre\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Oude_Sint-Willibrorduskerk_(Waalre)) (zonder bronopgave)

¹⁷ Rassalle, T., De pre-Romaanse kerk in Vlaanderen: een archeologische inventarisatie. Licentiaatsscriptie, Gent, 2007, 60.

¹⁸ Rassalle, 178.

¹⁹ Camps, Oork. 7 dd. 2-3-714.

²⁰ Bijsterveld, A.-J., Een huis voor alle eeuwen. Deurne en zijn Sint-Willibrorduskerk. Rede t.g.v. de presentatie van "De Sint Willibrorduskerk belicht". Deurne, 7-11-2002.

²¹ Vriendelijke mededeling van H. Flapper d.d. 19-7-2017.

²² Timmers, J.J.M., Het altaar III. Altaar en oriëntatie. In: Streven. Maandblad voor geestesleven en cultuur. Jrg. 14 (1960-1961) 837-843, 837.

²³ Jong, S. de, In de kerk groet men de opkomende zon. In Trouw, 16-4-1998.

²⁴ C. Peeters, Kerk- en kloosterbouw in de missiegebieden van Willibrord. Zekerheden, gissingen en raadsels. In: Kiesel, G. & J. Schroeder, Willibrord, Apostel der Niederlande, Gründer der Abtei Echternach. Luxembourg, 1989, 361-373, 369.

²⁵ Corporaal, D., Middeleeuwse kerken in Dantumadeel. Op: <http://www.geschiedenisdc.nl/index.php/4-middeleeuwse-kerken>

²⁶ Collectie Regionaal Historisch Centrum Eindhoven.

²⁷ Hiddink, H., Archeologisch onderzoek op de Groot Bottelsche Akker bij Deurne. Bewoning uit de Steentijd, IJzertijd, Romeinse tijd, Vroege en Volle Middeleeuwen op de Groot Bottelsche Akker bij Deurne. Archeologisch Centrum Vrije Universiteit Amsterdam 2008 (ZAR 33).

²⁸ Gemeente Deurne - Verspreidingskaart vondsten uit de Romeinse periode. Definitieve versie 2.0 (Vestigia).

²⁹ Weekblad voor Deurne, 30-1-2017.

³⁰ Tentoonstelling "Mosa Nostra, Het leven in de Maasvallei in de Vroege Middeleeuwen" in het Gallo-Romeins Museum te Tongeren (18-3 tot 18-6-2000)

³¹ Jong, Th. de, Archeologisch onderzoek Gemert-Bakel, Milheeze-Zuidrand. Omheinde nederzetting aan een splitsing van wegen. Rapportage van de opgraving. Archeologisch Centrum Eindhoven, rapport 27, september 2008, resp. 40, 42 en 59.

³² Zie noot 27.

³³ <http://cultuurhistorie.venlo.nl/merovingische-hutkom.htm>

³⁴ Theuws, F., Boeren en Aristocraten in Merovingisch Zuid-Nederland (550-750). Lezing te Uden op 29-1-2015.

³⁵ Interview met archeoloog Jack Geraeds op Locale Oroep Echt Susteren d.d. 15-10-2016.

³⁶ Werner, M., Der Lütticher Raum in frühkarolingischer Zeit. Untersuchungen zur Geschichte einer karolingischen Stammlandschaft. Göttingen, 1980, 286.

- ³⁷ Zie ook: Theuws, F., Landed property and manorial organisation in Northern Austrasia: some considerations and a case study. In: N. Roymans & F. Theuws (eds.), *Images of the past. Studies on ancient societies in Northwestern Europe*. Amsterdam, 1991. 299-407, 325, 330.
- ³⁸ Zie noot 2.
- ³⁹ <http://www.oudzijtaart.nl/Reconstructie%20van%20Veghel/Oude%20Kerkhof/Grafheuvel.html>
- ⁴⁰ Asseldonk, M. van, *Veghel een goet ende vet Dorp 600-1810*. Veghel, 2016, 92.
- ⁴¹ Brink, H., O.P., *Theologisch Woordenboek*, Roermond, 1958, 2766.
- ⁴² Margry, P.J. & C.M.A. Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*. 3 dln. Amsterdam, 1997-2000, II, 458.
- ⁴³ Werner, M., Zur Rolle des fränkischen Adels bei der Stiftung von Kirchen und Klöstern im mittleren Maasgebiet. In: *Sint-Servatius. Bisschop van Tongeren Maastricht. Het vroegste Christendom in het Maasland. Handelingen van het colloquium te Alden-Biesen (Bilzen), Tongeren en Maastricht 1984*. Borgloon-Rijkel, 1986. 97-118, 98.
- ⁴⁴ Spamer, T., *Dochter van Echternach. De parochie Deurne tot 1800*. In: (Div. auteurs), *De Sint-Willibrorduskerk belicht. 1200 jaar Deurnese geschiedenis*. Deurne, 2002, 12-61, 34.
- ⁴⁵ <http://www.cassicia.com/FR/Vie-de-saint-Walfroy>
- ⁴⁶ Spamer, T., *De verboden Maria van Deurne. Een kunst- en cultuurhistorische studie*. Deurne, 2017.
- ⁴⁷ Bach, 244.
- ⁴⁸ Schönfeld, M., *Nederlandse waternamen*. Amsterdam, 1955, 127.
- ⁴⁹ Gysseling, M., *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. Brussel, 1960, 470.
- ⁵⁰ Brouwer, J. de, *Denderleeuw*. In: *Oostvlaamse Plaatsnamen. Serie in de reeks Toponymica van het Instituut voor Naamkunde te Leuven*, 1960, Kadasterkaart.
- ⁵¹ Spamer, T., *Een karretje op den zandweg reed.... Deurnese toponiemen uit de periode 721-1900*. Deurne, 2010, 183-185.
- ⁵² *Bossche Schepenprotocollen, 1387, inventaris. nr. 1178, fol. 106*
- ⁵³ Zie noot 5.
- ⁵⁴ Spamer, T., *Spanheimer - Spanemer - Spamer. 16 generaties Spamer 1400 - 2013. Deel 1 Langs Hessenwegen. Schotten 1400-1795*. Deurne, 2013, 3.
- ⁵⁵ Stadsarchief Helmond inv.nr. 3795 (oud R 222) akte 32. fol. 9. d.d. 16-2-1447.
- ⁵⁶ Oud Rechterlijk Archief Deurne, inv. nr. 73, folio 45v, ultima decembris 1539.
- ⁵⁷ Stam, H., *Historische topografische Atlas 1836-1843 Noord-Brabant*. Rosmalen, 2008.
- ⁵⁸ Spamer, T., *Mond < Man; Hel < Hel. Het Hellegat in Deurne en de oorsprong van de naam Helmond. Een historisch /geografische en toponymische studie*. Deurne, 2010. 15, afb. 8.
- ⁵⁹ Le Goff, J., *De cultuur van middeleeuws Europa*. Amsterdam, 1987, 198.
- ⁶⁰ Duby, G., *De kathedraalbouwers. Portret van de middeleeuwse maatschappij, 980-1420*. Amsterdam/Brussel, 1985², 31 en 57.
- ⁶¹ Gurjewitsch, A.J., *Mittelalterliche Volkskultur*. Dresden, 1992², 119 en 147.
- ⁶² Milis, L., *De Heidense Middeleeuwen: een contradictio in terminis?* In: Milis, L. e.a., *De heidense middeleeuwen*. Rome, 1992. 5-18.
- ⁶³ Er zijn alleen naamsaanduidingen verwijderd. Verder is de kaart wat bebouwing en begroeiing betreft aangepast aan de Kadasterkaart van 1832 om het kaartbeeld wat rustiger te maken.
- ⁶⁴ Bader, K.S., *Rechtsformen und Schichten der Liegenschaftsnutzung im mittelalterlichen Dorf. Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes III*. Graz-Wien-Köln, 1973. 151-156.
- ⁶⁵ Ouwerling, H.N., *Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Duerne, Liessel en Vlierden*. Helmond, 1933, 82.
- ⁶⁶ *Bossche Schepenprotocollen 1382-1387, R1177, folio 337*.
- ⁶⁷ Zie noot 44, pag. 18.
- ⁶⁸ <http://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Begraafplaats aan de Oude Torenweg>.
- ⁶⁹ Glazema, P., *Gewijde plaatsen in Friesland*. Meppel, 1948, 121.
- ⁷⁰ Provinciaal bestuur BHIC toegang 17 inv.nr. 5133, d.d. 7-2-1828.
- ⁷¹ Nieuw Adm. Archief, Deurne inv.nr. 32/6, jaarrekening 1837.
- ⁷² Cox, H.L., *Die Bezeichnungen des Sargesim kontinental Westgermanischen*. Assen, 1967, 11/12.
- ⁷³ Viaene, A., *De doden begraven 'in stroy ende sonder kiste'*. In: *De Biekerf*, jrg. 61, 1960, nr. 10A, 322.
- ⁷⁴ <http://protestantsekerkmade-drimmelen.nl/drimmelen/historie.html>
- ⁷⁵ 1807-1809 Willibrordusparochie Deurne-centrum inv. nr. I-VI.A.2.
- ⁷⁶ Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *Oude begrafenisgebruiken in Noord-Brabant*. 1896.
- ⁷⁷ Oud Adm. Archief Deurne inv. nr. 76 fol. 84v, d.d. 13-11-1799.
- ⁷⁸ Met vriendelijke dank aan Nico Arts voor de foto en de toezending ervan.
- ⁷⁹ Hirsch, R.J., *Dodenritueel in de Nederlanden voor 1700*. Amsterdam, 1921, 103.
- ⁸⁰ *Leidsch Dagblad*, 3-2-1968, pag. 14.
- ⁸¹ *Recht. arch. Deurne inv.nr. 51b*.
- ⁸² Schutjes, L.H.C., *Geschiedenis van het Bisdom 's Hertogenbosch. St.-Michelsgestel, 1870-1881*, deel 3, 431.
- ⁸³ http://www.kleine-inseln.de/trauer.php/sterben/texte/tod_und_bestattung_im_christlichen_mittelalter, d.d. 18-12-2006.
- ⁸⁴ Oud Rechterlijk Archief Deurne, inv.nr. 45, doos 48, nr. 26vo-27 d.d. 5-2-1712 en 29 d.d. 9-2-1712.

-
- ⁸⁵ William H. Pyne, *The Guilty*. In: William Miller, (Publ.), *Costume of Great Britain*, 1805.
- ⁸⁶ Oud Adm. Archief Deurne, inv. nr. 1387, 19-10-1745.
- ⁸⁷ Oud Adm. Archief Deurne, toeg.nr. 3181, inv.nr. d.d.80, d.d. 20-10-1779.
- ⁸⁸ Oud Adm. Archief Deurne, inv. nr. 562, Borgemeestersrekening Deurne Jaar 1801.
- ⁸⁹ Oud Adm. Archief Deurne, inv. nr. 76, fol.184v, d.d. 9-7-1805.
- ⁹⁰ Oud Adm. Archief Deurne, inv.nr. 1339, d.d. 1-5-1756.
- ⁹¹ Oud Adm. Archief Deurne, inv. nr. 151, folio 88, d.d. 25-5-1804.
- ⁹² Oud Adm. Archief Deurne, inv.nr. 1339, d.d. 1-5-1756.
- ⁹³ Borgemeestersrekening Deurne Jaar 1662-1663. Inv. nr. XV/38.
- ⁹⁴ Oud Rechterlijk Archief Deurne, inv.nr. 22, fol. 180, d.d. 24-2-1744.
- ⁹⁵ Collectie RHC-Eindhoven.
- ⁹⁶ Oud Rechterlijk Archief Deurne, inv. nr. 8, folio 9 en 9v, d.d. 27-3-1615.
- ⁹⁷ Verzameling Charters Deurne 68-I.120-T.68..II., d.d. 2-5-1551.
- ⁹⁸ Oud Rechterlijk Archief Helmond, inv.nr. 3800 (oud inv.nr. 227) fol. 91, d.d. 18-1-1493.
- ⁹⁹ N.N., Überschuldung des Priorats; Streben der Vögte nach Grundbesitz; Gegenbestrebungen 1340-1400. In: *Freiburger Geschichtsblätter*, jrg. 1915, Bd. 22, 94.
- ¹⁰⁰ Oud Rechtelijk Archief Deurne, inv.nr. 39, folio 187verso, dd. 2-11-1756.
- ¹⁰¹ Oud Rechtelijk Archief Deurne inv.nr. 44b, d.d. 28-2-1691.
- ¹⁰² Reg. Hist. Centr. Limburg, Schepenbank Meijel, boek 6, folio 38, d.d. 22-6-1684.
- ¹⁰³ Oud Rechtelijk Archief Deurne, inv.nr. 53b, d.d. 28-5-1628.
- ¹⁰⁴ Oud Rechterlijk Archief Deurne, inv. nr. 91, folio 171, d.d. 18-12-1631.
- ¹⁰⁵ Zie: <http://www.metseltekens.nl/>, een zeer uitgebreide site met zeer veel foto's.
- ¹⁰⁶ Iven, W. & T. van Gerwen, *Mensen in de Peel. 's-Hertogenbosch*, 1978, 28.
- ¹⁰⁷ Ouwerling, 520/521.
- ¹⁰⁸ Hirsch, R.J., *Doodenritueel in de Nederlanden voor 1700*. Amsterdam, 1921, 51-52.
- ¹⁰⁹ Zie noot 75.
- ¹¹⁰ Oud Adm. Archief Deurne, inv.nr. 1582, doos 160, map XXXIII A/3, d.d. 22-5-1747.
- ¹¹¹ Classis 's-Hertogenbosch, BHIC toegangsnummer 254, inv.nr. 10, folio 435, d.d. 22-7-1707.
- ¹¹² Oud Rechterlijk Archief Deurne, inv.nr. 178 B2, d.d. 7-12-1722.
- ¹¹³ Oud Rechterlijk Archief Deurne, inv. nr. 87, folio 45, d.d. 12-1-1605.
- ¹¹⁴ Oud Rechterlijk Archief Deurne, inv nr 88, folio 12 en 12v, d.d. 11-2-1607.
- ¹¹⁵ Bijsterveld, A.-J., *Een huis voor alle eeuwen*. Deurne en zijn Sint-Willibrorduskerk. Toespraak bij gelegenheid van de presentatie van het boek "De Willibrorduskerk belicht". Deurne, 7-11-2002.
- ¹¹⁶ Oud Adm. Arch. Deurne, inv.nr. 1384, d.d. 26-10-1729.
- ¹¹⁷ Oud Adm. Arch. Deurne, inv. nr. 76, fol 39v, d.d. 1-10-1798.
- ¹¹⁸ Archief Willibrordusparochie Deurne-centrum, Inv. nr.. II-IX.D, 1791.
- ¹¹⁹ Ouwerling, 422.
- ¹²⁰ Brock, A.C., *Beschrijving van de steden, dorpen, vlekken, heerlijkheden, gehuchten en voornaamste buurtschappen der Meierey*. 1825. Gepubliceerd Veghel,1978, 210.
- ¹²¹ Archief van de Generaliteitskamer, 1621-1794, RANB 78, inv. nr. 3850, Rekening van rentmeester F. van Heurn, 1687. fol. 26v.
- ¹²² Bannenberg G. en A. Frencken, *De oude dekenaten Cuyk, Woensel en Hilvarenbeek*. Nijmegen, 1970, passim.
- ¹²³ Zie noot 45.
- ¹²⁴ Ton Spamer - *De verboden Maria van Deurne. Een kunst- en cultuurhistorische studie*. Deurne, 2017.
- ¹²⁵ Oud Rechterlijk Archief Deurne, inv. n.r 67, fol. 17v. d.d. 19 nov.1502.
- ¹²⁶ Archief Willebrordusparochie Deurne, inv. I-IV. B.1 en 2, d.d. 28-4-1546.
- ¹²⁷ Oud Adm. archief Deurne, toegangsnr. A-3181, Inv. nr. 1727, Kerkmeestersrekeningen 1619-1629.
- ¹²⁸ Ouwerling, 346, 348.